

Yayın Geliş Tarihi: 17.05.2024

Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 9-59.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Kasım 2023-Mayıs 2024 tarihleri döneminde Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış dinamikler, Azerbaycan ile Barış Anlaşması sürecindeki gelişmeler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme sürecinin seyri ele alınmaktadır.*

Dönem Ermenistan'ın gerek iç, gerek dış politikası bakımından kırılma noktası veya dönüm noktası sayılabilecek bir hareketliliğin yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. Nikol Paşinyan yönetimi yerleşik bazı tabuları yıkma yönünde cesaretli ve riskli başlangıçlar yapmıştır.

Paşinyan yönetiminin geçmişin bağnazlıklarından kurtulmak üzere; geçmişe kilitlenmeye neden olan ve günümüz gerçeklerine ters düşen Anayasada, ulusal amblemde, milli marşta, okul müfredatında ve soykırım iddiasında değişiklik yapma girişimleri olmuştur. Bu girişimler içte eski rejim yanlılarını, aşırı milliyetçileri ve en önemlisi Kiliseyi; dışta ise, varlıklarını ve geçim kaynaklarını aşırı milliyetçiliği körüklemekte gören militan Ermeni diaspora örgütlerini ve bunu Türkiye üzerinde siyasi baskı aracı olarak kullanabilmeyi düşünen üçüncü devletleri harekete geçirmiştir. Ayrıca, Batı'da gündeme gelen kökten dinci Hristiyanlık akımı, Ermenileri Hristiyan dayanışmasının sembolü haline getirmeye ve Ermenistan'a yardımı ideolojik bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır. Bazı ülkeler, kuyruğun başı yönlendirmesine olanak sağlayan bir zafiyet içinde, bu girişim ve taleplere boyun eğmeyi siyasi kazanım tercihi olarak görebilmiştir.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Karabağ işgalinin bütünüyle sona erdirilmesiyle Azerbaycan ile kalıcı bir barışın önündeki en büyük engel kalkmış, müzakere konuları sınır tespiti ve ulaşım bağlantı ve kolaylıklarına odaklanmıştır.

Ermenistan'ın Ukrayna Savaşı nedeniyle ikinci bir cephede mücadeleyi göze alamayan Rusya'dan uzaklaşma olanağı bulması ve Batı yanlısı bir çizgiye geçmesi, Batı ile bağlantısını oluşturan komşusu Türkiye ile ilişkilerini normalleştirme gereğini ortaya koymuştur. Türkiye normalleşme sürecini esasen baştan beri samimiyetle desteklemiştir. Bununla beraber, Türkiye bunu bölgesel bir çerçevede göre gelmiş, Ermenistan'ın Azerbaycan ile ilişkilerinin de eş zamanlı normalleşmesinde, Gürcistan-Ermenistan-Azerbaycan bölgesel istikrarında değerlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Paşinyan, Mirzoyan, Putin, Lavrov, Blinken, Erdoğan, Fidan, Macron, Reisi, II. Karekin, Daşnaksutyun (EDF), Zangezur koridoru, KGAÖ, AEB, NATO*

Abstract: *This article covers the period of November 2023-May 2024 of the internal developments in Armenia, the foreign dynamics shaping the international relations of Armenia, the ongoing process of signing the Peace Agreement with Azerbaijan and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

The period under review has been a time frame where acts have been put into motion that can be qualified as a breaking or turning point both internally and externally. The Nikol Pashinyan administration has undertaken some courageous and risky steps, breaking with established taboos.

With a view to overcoming past bigoted concepts, the initiatives encouraged or condoned by the Pashinyan administration to make changes or amends in the Constitution, national hymn and symbols, school curriculum, and genocide narrative, which help cement the past and cause rupture with the present, has led to reactions. Internal reactions have come from partisans of the former government, extreme nationalists and most importantly the Church, while external reactions have come from the militant organizations of the Diaspora who perceive their survival and livelihood in provoking radical and militant nationalism, and third party states wishing to use this as a vehicle to put political pressure on Türkiye. On the other hand, Christian fundamentalism that appeared in the West has endeavored to project Armenians as a symbol of Christian solidarity, thus to base assistance to Armenia on ideological grounds.

Some states, allowing the tail to wag the dog, have seen political advantages in fulfilling these initiatives and demands.

Following the termination of the occupation of Karabakh, the major obstacle to achieving a lasting peace with Azerbaijan has been removed, limiting the issues for negotiations to border demarcation and transport connections and facilities.

Distancing itself from Russia to align with the West as Russia was not in a position to open a second front as the war with Ukraine was going on, Armenia has come to realize the necessity to normalize its relations with Türkiye, the neighbor to provide its connections with the West. Türkiye had been sincerely supporting the process of normalization of relations from early on. However, Türkiye has considered this in a regional perspective, to coincide with the normalization of Armenia's relations with Azerbaijan, within the regional stability with Georgia, Armenia, and Azerbaijan.

Keywords: *Pashinyan, Mirzoyan, Putin, Lavrov, Blinken, Erdoğan, Fidan, Macron, Raisi, Karekin II, Dashnaksutyun (ARF), Zangezur corridor, CSTO, EAEU, NATO*

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Dönem içinde Ermenistan'daki iç gelişmeleri başta Azerbaycan ile olmak üzere dış ilişkileri şekillendirmiştir. Azerbaycan'ın 2023 Eylül askeri hareketi ile Karabağ'ın işgal altındaki geri kalan kısmında da egemenliğini tesis etmesi, burada yaşayan Ermeni nüfusun tercihlerini Azerbaycan vatandaşı olarak Azerbaycan yönetimi altında yaşamak yerine Ermenistan'a göç etme yönünde kullanmaları, göç eden bu nüfusun Ermenistan'da karşılaştıkları zorluklar, beklentilerinin karşılanamaması, Paşinyan karşıtı muhalefetin bu grubu istismar girişimleri yönetimde sıkıntı yaratmıştır. Barış anlaşmasını gerçekleştirebilmek için, Anayasa başta olmak üzere, iç mevzuatta yapılması gereken düzeltmeler muhalefeti daha da sertleştirmiş, büyük ölçüde diasporadan destek bulan ve radikalleşen iç muhalefet kilisenin de desteğiyle yönetimi istifa çağrılarından öteye, vatana ihanet suçlamasına kadar vardırılabilmektedir. Muhalefetin sesinin çok duyulması, militan taşkınlıklarının artması kamuoyundaki desteklerinin arttığı anlamına gelmemekte, seçimlerde aldıkları oy oranının çok üstüne çıkamadıkları görüntüsü vermektedir. Diğer taraftan Kilisenin aktif biçimde yönetime karşı tutumunun bu oranı etkileyip etkilemeyeceği zaman içinde görülecektir.

Azerbaycan'ın 19 Eylül Harekatı ile Karabağ'ın işgal edilmiş topraklarının arda kalanını da geri alması üzerine Ermenistan'a kaçan “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı” 28 Eylülde sözde devletin artık ortadan kalktığını ilan etmiş, ancak diasporadan, bazı Batılı devletlerden ve içerideki Rusya yanlısı muhalefetten gördüğü destek, hatta teşvik üzerine, 22 Aralık'ta bu kararını iptal ettiğini ve Erivan'da “menfa'da hükümet” kurma kararını aldığını beyan etmiştir. Bu karar barış görüşmeleri ve komşularıyla ilişkilerini normalleştirme girişimleri içinde olan Paşinyan'ı zor durumda bırakmış, hükümet karşıtlarının eline de koz vermiştir.

Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle, Sanayi ve İleri teknoloji Bakanı R. Kaçatriyan görevinden alınmış, 29 Aralık'ta yerine M. Hayrapetyan atanmıştır.¹ Ekonomi Bakanı V. Kerobyan yolsuzluk suçlaması ile 14 Şubat'ta görevinden alınmış ve daha sonra tutuklanmıştır.² Yerine 5 Mart'ta, Paşinyan'ın partisinin Genel Başkan Yardımcısı, 37 yaşındaki G. Papoyan atanmıştır.³

1 “Mkhitar Hayrapetyan Appointed Minister of High-tech Industry”, *ArmenPress*, 29 Aralık 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1127198.html>.

2 “Armenia's Former Economy Minister Charged with Corruption”, *CivilNet*, 19 Şubat 2024, <https://eurasianet.org/armenias-former-economy-minister-charged-with-corruption>.

3 “Gevorg Papoyan Appointed Armenian Economy Minister”, *ArmenPress*, 5 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1131752.html>.

14 Şubat'ta ordu üst kademelerinde büyük çaplı değişiklik yapılmıştır. Yapılan açıklamada, ordunun silah tedarikinde değişikliğe gidildiği, geçmişteki yönetim biçiminin değişeceği kaydedilmiştir. Yönetim 15 Şubat'ta NATO ve AGİT temsilciliklerine askeri atışa atama kararı almıştır.⁴

Yönetim ile kilise arasındaki soğukluğun azalmak yerine açıktan bir çekişmeye dönüştüğü, Katolikos Karekin II'nin mutad yeni yıl mesajının Devlet televizyonunda 31 Aralık'ta yayınlanmasına izin verilmemesiyle bir kez daha görülmüştür.⁵ Ermeni Apostolik Kilisesinin 6 Ocak'ta kutladığı Noel ayınında konuşan Katolikos, "Yukarı Karabağ" Ermeni halkının hakları için mücadeleye devam edeceklerini ve zorla çıkartıldıkları devletlerini hiç unutmayacaklarını vurgulamıştır. Kilise böylece en yetkili ağızdan, radikal milliyetçi kesimden yana, hükümet politikası karşısı yerini belirlemiştir.

Barış Anlaşması imzalanması çalışmaları ve komşularıyla ilişkileri normalleştirme süreci Ermenistan'ın iç mevzuatında da düzenlemeler yapma gereksinimini ortaya çıkartmıştır. Başbakan Paşinyan bir süredir dile getirdiği Anayasada değişiklik yapma düşüncesini 18 Ocak'ta Adalet Bakanlığında yaptığı bir toplantıda resmen açıklamış, "Ermenistan'ın Anayasada değişikliklere değil, yeni bir Anayasaya ihtiyacı vardır" demiştir.⁶ Paşinyan Adalet Bakanlığını bu konuda çalışmak üzere görevlendirmiştir. Paşinyan aynı görüşleri iki gün sonra parti toplantısında da tekrarlamıştır.

1995 yılında kabul edilen mevcut Anayasa 1990 yılında parlamentoda kabul edilerek yayınlanan "Bağımsızlık Bildirisi"ni Anayasanın ayrılmaz bir bölümü olarak onaylamıştır. 1990 Bağımsızlık Bildirisi de Sovyetler Birliği döneminde kabul edilen ve Dağlık Karabağ otonom bölgesinin Ermenistan'ın parçası olduğunu belirten 1989 Birlik Yasasını teyit etmektedir. Böylece Anayasanın bağlayıcı cüzleri olan ve halen geçerliğini koruyan bu belgeler Azerbaycan bakımından, Azerbaycan'ın Karabağ'daki toprak bütünlüğünü reddetmekte, Türkiye bakımından da bir yandan "Batı Ermenistan" toprak iddiasıyla 1921 Moskova ve Kars Anlaşmalarını reddederek, Türkiye ile olan sınırı tanınamakta, diğer taraftan da Ermenistan'ın temel görevleri arasında, "Ermenilerin maruz kaldığı 1915 soykırımının" uluslararası alanda tanıtılmasını öngörmektedir.

4 "Armenia Establishes Defense Attaché Positions in NATO and OSCE Missions, *ArmenPress*, 15 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130398.html>.

5 Shoghik Galstian, "Armenian Church Head's New Year Address Not Aired By State TV", *Azatutyun*, 2 Ocak 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32756257.html>.

6 "We Must Have a Constitution that Makes the Republic of Armenia More Competitive and Viable in the New Geopolitical Conditions. Prime Minister", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 Ocak 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/01/19/Nikol-Pashinyan-Report-Ministry-of-Justice/>.

10 Ekim 2009'da Türkiye ile Ermenistan arasında ikili ilişkileri normalleştirme sürecini başlatmayı öngören ve uluslararası müşahitler önünde iki ülke dışişleri bakanları tarafından imzalanan iki protokol, Ermenistan Anayasasının ilgili maddesine göre uluslararası anlaşmalar onay için parlamentoya sevk edilmeden önce, Anayasa Mahkemesince anayasaya uygunluklarının incelenmesi gereğince Anayasa Mahkemesine gönderilmiş, mahkeme Ermenistan'ın "Ermeni soykırımının" dünya çapında tanınması için çaba göstermekten vazgeçemeyeceği, protokollerin uygulanmasının Ermenistan'ın 1921 Kars Antlaşması ile tespit edilen mevcut sınırın resmen tanınması anlamına gelmediği kaydıyla protokollere onay vermiştir. Doğal olarak bu yaklaşım protokollerin ölü doğması sonucunu vermiştir. Kuşkusuz günümüzde bu durum Azerbaycan ile imzalanacak olası bir barış anlaşması için de arzu edilmeyen bir emsal olarak ortada durmaktadır. Nitekim Paşinyan geçtiğimiz Ağustos ayında Bağımsızlık Bildirisini eleştirmiş, bunun Türkiye ve Azerbaycan ile çatışmayı körüklediğini, hükümetin barış gündemi ile ters düştüğünü, bildirinin bölge komşuları arasında ihtilaf tohumları atmayı hedefleyen Sovyet düşünce sistemini yansıttığını ifade etmiştir.⁷ Muhalefet ise, her zamanki gibi, yönetimi ağır ifadelerle Türkiye ve Azerbaycan yanlısı olmakla suçlamış, Anayasa değişikliği girişiminin arkasında Azerbaycan'ın baskısı bulunduğu vurgulanmıştır. Dışişleri Bakanı Mirzoyan 23 Ocak'ta bir basın toplantısında, Azerbaycan'ın bu konuda endişeleri olduğunu kabul etmiştir. Paşinyan 1 Şubat'ta devlet televizyonunda yaptığı konuşmada Bağımsızlık Bildirisini tekrar eleştirmiş, bildiriye atfın anayasadan çıkartılması gereğini vurgulamış, "aksi taktirde hiçbir zaman barış yapamayacağız, daha da ötesi, savaşa gireceğiz" demiştir.⁸ Konu Parlamento gündemine de taşınmış, Meclis'te 7 Şubat'ta bir soru-cevap oturumunda Paşinyan görüşlerini yineleyerek, "mevcut anayasanın kabulünden bu yana dünya değişti" demiştir.

Muhalefet partilerinin ve kilisenin Paşinyan'ın görüşlerine karşı çıkmasına Devlet Radyo Kurumu başkanı da katılmış, 7 Şubat'ta yayınladığı bir değerlendirmede, "Başbakan siyasi kimliğimizin sütunlarından birini yıkmak, bizim kim olduğumuzu engellemek istiyor. Türkler güçlüdür, Ermeniler zayıftır. Savaş çıkar ve bizi katlederler diyor. Bu varsayımın doğal sonucunun, Ermeni olmaktan vazgeçelim değil, daha güçlenelim olması gerekir" demiştir.⁹ Başkan bu ifadeler üzerine görevden affedilmiştir.

7 "Pashinyan Criticizes Armenia's 1990 Declaration of Independence", *Oragark*, 23 Ağustos 2023, <https://www.oragark.com/pashinyan-criticizes-armenias-1990-declaration-of-independence/>.

8 "Pashinian Again Criticizes Armenia's Independence Declaration", *Azatoryun*, 1 Şubat 2024, <https://www.azatoryun.am/a/32801656.html>.

9 Astghik Bedevian, Ruzanna Stepanian, "State Radio Chief Censured After Criticizing Pashinian", *Azatoryun*, 7 Şubat 2024, <https://www.azatoryun.am/a/32809279.html>.

Konu Anayasanın değiştirilmesi ile sınırlı kalmamıştır. Ocak ayı içinde bizzat Meclis Başkanının ön aldığı, yönetimin yetkili ağızlarından, içinde öldürme ve ölüm sözcükleri geçen, ulusal bir karakter taşımayan milli marşın güftesinin değiştirilmesi, üzerinde Ağrı dağı da bulunan devlet armasının günün gerçeklerine uymadığı gerekçesiyle değiştirilmesi söylemleri de gündeme taşınmıştır.¹⁰ Tahmin edileceği üzere, bu öneriler muhalefete ihanet suçlamaları temelinde zengin bir malzeme vermiştir. Bir başka tartışma ve suçlama konusu da okul müfredatında ortaya çıkmıştır. Yönetim tarih kitaplarının adını veya başlığını “Ermenilerin tarihi” yerine “Ermenistan tarihi” olarak değiştirilmesini önermiştir. Yönetim bunun gerekçesini, geçmişe takılıp kalma yerine günümüze yönelme olarak açıklarken, karşıtlar bunu geçmişle bağları kopartmak, “soykırım” da dahil olmak üzere geçmişi unutturmak çabası olarak algılamıştır.

İktidar partisinin önde gelen bir milletvekili, Meclis Savunma Komitesi başkanının “soykırımda” hayatlarını kaybedenlerin isimlerinin teker teker ortaya çıkartılarak sayının teyidinin iddiaları somutlaştırmayı sağlayacağı yönündeki beyanı muhalefetin eleştirilerini daha da şiddetlendirmiş, artık parlamentoda bile Türk görüşlerinin savunulduğu suçlamalarına yol açmıştır. Milletvekili daha sonra bu görüşün kişisel, sadece kendine ait olduğunu beyan etmesine rağmen,¹¹ Diaspora Komiseri Sinanyan’ın da bu önerinin “soykırım tartışmalarına çok daha bilimsel ve objektif bir zemin hazırlayacağı” anlayışıyla destek verdiği, Paşinyan’ın da sıcak baktığı basında yer almıştır.

Paşinyan’ın sosyal medyada çıkan, Ermenistan’ın 4090 metre en yüksek dağı “Aragats” fotoğrafı önünde verdiği poz da Ağrı dağı (“Ararat”) unutturma girişimi ve ulusal kimliğe yeni bir darbe olarak muhalefetin yoğun eleştirisine hedef olmuştur.

Bu eleştirilere verdiği yanıtta Paşinyan, tarihi Ermenistan ile günümüzdeki Ermenistan’ın farklı, hatta birbiriyle çelişen kavramlar olduğunu, tarihi Ermenistan’ın bugünkü Ermenistan’ın toprak bütünlüğünü tanımadığını, dolayısıyla varlığını tehlikeye attığını, Ermenistan’ın uluslararası tanınan toprak bütünlüğünün 29,743 km kare olduğunu, artık kendimizin de bu gerçeği kabul etme zamanının geldiğini beyan etmiştir.¹² Paşinyan, muhtemelen

10 “Armenian Parliamentary Speaker: National Anthem, Emblem should be Replaced Sooner or Later”, *InterFax*, 30 Ocak 2024, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/98903/>.

11 Ruzanna Stepanian, “Pashinian Ally Says Remarks on ‘Listing’ Genocide Victims His ‘Personal Approach’”, *Azatutyun*, 16 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32907554.html>.

12 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Speech at the National Assembly during the Discussion of the Implementation of the Government Action Plan (2021-26) for the year of 2023”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 10 Nisan 2024, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2024/04/10/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

Ermenice bilmeyen ve müdahalede bulunan diasporayı hedef alarak, “Değerlerimizi reddettiğimizi söylüyorsunuz. En büyük değerimiz lisanımızdır. Ben en önemli ulusal değerlerimizden birine, Ermeni diline sahibim. Sadece harfiyle değil, ruhuyla, bilinciyle, duygularıyla. Bu Ermeni vatandaşlarında gördüğüm hissiyattır” demiştir. Karabağ konusuna da değinen Paşinyan, “Karabağ’da olanlar gerçekte Karabağ ile ilgili değildi, Ermenistan devletine diz çöktürmek için bir kumpastı. Rusya Karabağ’ı Ermenistan üzerinde bir tasma olarak kullandı” yorumunu yapmıştır.

Erivan mahkemesi ülkeye girişleri engellenen ve Temmuz 2022’de hava limanından geri gönderilen dört Fransa vatandaşı Daşnaksutyun (ARF) mensubunun başvurusuna 25 Ocak’ta olumlu karar vermiş ve ülkeye girme yasağını kaldırmıştır.

Başbakanlığa bağlanan Diaspora İşleri Yüksek Komiserliği 29 Ocak’ta on yıllık (2023-2033) Ermenistan-Diaspora Ortaklık Stratejisini açıklamıştır. Yüksek Komiser Sinanyan basına yaptığı açıklamada, stratejinin vizyonunu “devlet merkezli ve devlet yanlısı” bir diaspora olarak tanımlamıştır. Paşinyan yönetimine karşı muhalefette Kilisenin yanı sıra radikal-militan diaspora kanadının da yer aldığı dikkate alındığında Sinanyan’ın aşağıdaki ifadeleri dikkat çekici olmaktadır: “Diaspora ile saygıya dayalı, devlet inşası ideali ve devlet merkezci bir yaklaşım içinde çalışmayı arzuluyoruz. Diasporanın bir devlet yokken oluşmasını anlıyoruz. Bugün Ermenistan’da yaşayan Ermeniler milliyet ve devlet kurma bilincine erişirken, Diaspora Ermenilerinde bu bilinç olmayabilir. Diasporanın münhasıran devlete odaklanmasını istiyoruz. Bu egoistlikten veya sadece kendimizi düşünmekten kaynaklanmıyor. Biz devleti sadece Ermenistan’daki Ermeniler için değil, Ermeni milleti ve Diasporanın da devamlılığının garantisi olarak görüyoruz. Güçlü bir devlet olmadan hiçbir şey olmaz”.¹³ Bu stratejinin 2022 yılında birincisi düzenlenen Küresel Diaspora Zirvesinde filizlendiğini belirten Sinanyan, İkinci Küresel Diaspora Zirvesinin de Ermenistan’da, 2024 Eylül ayında toplanmasının öngörüldüğünü açıklamıştır.

Diasporanın ABD’deki radikal-militan gruplarından Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) ve Ermeni Demokratik Ligi (Ramgavar partisi) liderleri 22 Ocak’ta ortak bir toplantı düzenlemiştir. Ermenistan ve Karabağ’daki durumun değerlendirildiği toplantıda, Ermeni milletinin ve vatanın yaşamsal bir mücadele içinde olduğu ifade edilmiş, birlik içinde ve ortaklaşa davaya hizmet sözü verilmiştir.

13 “Armenia Develops 2023-2033 Diaspora Partnership Strategy Ahead of 2nd Global Summit”, *ArmenPress*, 29 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129041.html>.

Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF (Taşnaksutyun) daha sonra 5 Şubat'ta, Ermenistan-Azerbaycan normalleşme görüşmelerini ve olası barış anlaşmasını hedef alan, "Dağlık Karabağ-Artsakh cumhuriyetinin" eski statüsüne kavuşmasını talep eden, gerçeklerden ve gerçekçilikten uzak bir açıklama yayınlamıştır.

Ermenistan'daki Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF büro başkanı 8 Şubat'ta Eçmiatzin'de Katolikos Karekin II tarafından kabul edilmiştir. Görüşme sonunda yapılan açıklamada, iki liderin, ulusal birliği geliştirmek ve tehlikelere karşı koymak üzere ulusal kurumlar arasında işbirliğini yaygınlaştırmak ve Ermeni halkının yaşamında Kilisenin rolünü derinleştirmek ihtiyacını vurguladıkları kaydedilmiştir.¹⁴

ABD merkezli Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF bürosu 28 Mart'ta daha keskin bir açıklama yapmış, Paşinyan ve yönetiminin tek taraflı tavizlerinin sonunun gelmediğini ve gelmeyeceğini ileri sürmüş, Ermenistan'da ve diasporada bütün sağlam güçlerin birleşmesine acil ihtiyaç duyulduğunu, gündemdeki tek maddenin Ermenistan devlet varlığının kurtarılması olduğunu duyurmuştur.¹⁵ Federasyonun "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti-Artsakh "bürosu da 1 Nisan'da Erivan'da bölgesel toplantı yapmış ve yayınlanan bildiride sözde cumhuriyetin halkının topluca geri dönmesi ve vazgeçilemeyecek haklarının savunulması için mücadeleye devam kararı açıklanmıştır.

Parlamento 16 Nisan'da özel bir oturumda, 3 Ağustos'u 2014 yılında soykırım mağduru olan Sinjar Yezidilerini anma günü olarak ilan etmiştir.¹⁶ Basında Ermenistan'ın dünyada böyle bir karar alan ilk ülke olduğu kaydedilmiştir. Fransa'nın Erivan Büyükelçisi de sosyal medyada yayınlanan mesajında alınan karardan duyduğu memnuniyeti belirtmiş ve Sinjar Yezidilerinin şahadetinin, 1915 yılında Ermenilerin maruz kaldığı soykırımın yüz yıl sonra tekrarı olduğunu iddia etmiştir.

19 Nisan'da Azerbaycan ile sınır görüşmeleri sonucu varılan mutabakat uyarınca Tovus bölgesinde 4 sınır köyünün Azerbaycan'a iadesi kararı bölgenin en yüksek dini yetkilisi Başpiskopos B. Galstanian'ın öncülük ve tahrik etmesiyle hükümet aleyhtarı gösteriye dönüşmüş, Başpiskopos yandaşları ile

14 "ARF Bureau Chairman Meets with Catholicos Karekin II", *Asbarez*, 9 Şubat 2024, <https://asbarez.com/arf-bureau-chairman-meets-with-catholicos-karekin-ii/>.

15 "Declaration of the ARF-Dashnaksutyun Bureau", *The Armenian Weekly*, 28 Mart 2024, <https://armenianweekly.com/2024/03/28/declaration-of-the-arf-dashnaksutyun-bureau/>.

16 "It is proposed to mark August 3 as a Memorial Day of Sinjar Yazidis Genocide Victims in 2014", *National Assembly of the Republic of Armenia*, 16 Nisan 2024, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=20433&year=2024&month=04&day=16&lang=eng.

Erivan'a 170 kilometrelik bir yürüyüş başlatmış ve 9 Mayıs'ta başkente ulaşmıştır.¹⁷ Eçmiatzin ana kilisesi de harekete desteğini gizlememiştir. Hatta devreye Antelias da girmiş ve iki Katolikos'un 30 Nisan'da yaptıkları açıklanan telefon görüşmesinde, Ermenistan'ın toprak bütünlüğünün sıkıca sağlanması zorunluğu ve kilisenin bu yöndeki vazgeçilmez taahhüdü vurgulanmıştır.

Ermeni Apostolik Kilisesi daha sonra kıdemli rahiplerinden birinin hükümetin tartışmalı sınır bölgelerini Azerbaycan'a verme kararını protesto edenlere liderlik etmesini desteklediklerini açıklamış, Başbakan Paşinyan'a göstericilerin "meşru" taleplerini dikkate alması çağrısında bulunmuştur. Paşinyan yanıt olarak yaptığı açıklamada, protestocuların amacının, muhalefetin ve "dış mihrakların" desteğiyle kendisini devirmek olduğunu, sürecin gerçek liderinin de bizzat Katolikos Karekin II olduğunu ileri sürmüştür.

Başpiskopos Galstanian Erivan'da yaklaşık 30-40 bin kişinin katıldığı mitingde Paşinyan'ın istifasını talep etmiş ve bunun için kendisine bir saat mühlet tanımıştır. Tabii ki bu çocukça yaklaşım sonuç getirmemiştir. Kanada vatandaşlığı da bulunan ve daha önce Kanada'da da Başpiskopos olarak görev yapan, sicilinde ARF-Daşnaksutyun ile yakın ilişkiler bulunan Başpiskopos adeta bunu kanıtlarcasına, ABD cezaevinden tahliye edildikten sonra Ermenistan'a yerleşen, 1982 yılında Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosunu katleden cani terörist H. Sasunyan ile Erivand'daki gösterilerde video kayıtlı el ele samimi pozlar vermiş ve Sasunyan'ı "kahraman" olarak tanımlamıştır. Populist bir dava uğruna bir kesimi harekete geçirse ve arkasına kiliseyi alsada, hareketin sonuç alamayacağı belli olmuştur. Polis 171 göstericiyi tutuklamıştır. Bunların arasında H. Sasunyan da yer almıştır.

Kasım sonunda yapılan bir açıklamada, yılın ilk dokuz ayında Ermenistan'a gönderilen işçi dövizlerinin 1.3 milyar dolar olduğu, 2022 yılı Ocak-Eylül net döviz girişleri tutarı 1.8 milyar dolara göre % 20 azalışa işaret ettiği belirtilmiştir. Dünya Bankasının Ocak ayında yaptığı açıklamada da Kasım 2022'ye göre Kasım 2023'te net döviz transferinin % 82 azaldığı, Ekim 2023'e göre ise Kasım 2023'te % 68 azaldığı, azalmanın başlıca nedeninin de Rusya'dan gelen transferlerin %29 azalmış olması gösterilmiştir.¹⁸

Ermenistan'ın 2024 yılı bütçesi Mecliste yapılan görüşmelerden sonra, iktidar partisinin oylarıyla, 7 Aralık'ta kabul edilmiştir. Bütçe gelirlerinin 2 trilyon 723 milyar dram (yaklaşık 6 milyar 700 milyon dolar) giderlerin 3 trilyon 206

17 Karine Simonian, "Armenian Border Protesters March Toward Yerevan", *Radio Free Europe*, 5 Mart 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-border-protest-yerevan-kirants-galstanian/32934139.html>.

18 Robert Zargarian, "Private Remittances To Armenia Dwindle In 2023", *Azatutyun*, 24 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32697880.html>.

milyar dram (yaklaşık 7 milyar 900 milyon Dolar) olması öngörülmektedir. Bütçe gelirlerinde en yüksek vergi gene Zangezur Bakır madenleri işletmesi tarafından ödenmiştir. İkinci sırada tütün şirketi, üçüncü sırada da Gazprom-Ermenistan yer almıştır.

21 Aralık tarihli Ermeni basınında, IMF verilerine atıfla, güney Kafkaslarda kişi başına düşen milli gelirin en yüksek olduğu ülkenin, 8,280 dolar ile Ermenistan olduğu, bunu 8,160 dolar ile Gürcistan'ın ve 7,530 dolar ile Azerbaycan'ın izlediği kaydedilmiştir.

Ekonomi Bakanlığına bağlı Turizm Komitesi Başkanı 8 Ocak'ta yaptığı açıklamada, 2023 yılında gelen turist sayısının 2,300,000 olduğunu, bu sayının 2019 yılına göre % 30, 2022 yılına göre %39'luk bir artış gösterdiğini, ülkeler itibarıyla, turistlerin büyük çoğunluğunun Rusya'dan, sırasıyla Gürcistan ve İran'dan daha sonra da ABD'den geldiğini belirtmiştir.

Ekonomi Bakanlığında 15 Ocak'ta yapılan açıklamaya göre, Ermenistan'ın Ocak-Kasım 2023 ihracatı 6 milyar 946 milyon 382 bin dolar olmuştur. 2022 yılında 4 milyar 800 milyon 308 bin tutarındaki ihracata göre bu ciddi bir artış oluşturmuştur. İhracatın 3,3 milyar dolardan fazlası Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerine olmuştur. Bunun içindeki en önemli ülke de, % 90'ın üstünde pay ile Rusya olmuştur.¹⁹ Basında yer alan bilgilerde, Rusya'ya yapılan ihracatın yerli geleneksel üretimdeki artıştan değil, ithal edilen malların ihracından kaynaklandığına işaret edilmiştir. Özellikle ikinci el oto ihracatında büyük bir sıçrama olmuştur. 2022 yılında 217 milyon dolar olan ikinci el oto ihracatı Ocak-Kasım 2023 döneminde 533 milyon dolara ulaşmıştır.

31 Ocak'ta Maliye Bakanının yaptığı bir açıklamaya göre, 2023 yılı itibarıyla Ermenistan'ın devlet borcu gayri safi milli hasılaya oranla yaklaşık %48,3 olmuştur.²⁰

2023 yılında Ermenistan'a yapılan insani yardımın toplam 35,6 milyon dolar olduğu, bu miktarın 2022 yılına göre %58,8'lik bir azalma gösterdiği, en fazla yardımın 8,1 milyon dolarla ABD, 3,8 milyon dolarla İtalya ve 2,8 milyon dolarla İsviçre'den geldiği, bunu da sırasıyla Almanya(2,1 milyon dolar), Çin(1,8 milyon dolar) ve Fransa'nın (1.3 milyon dolar) izlediği açıklanmıştır.

19 Armenian Exports to EEU hit \$3,3 Billion but Expert Warns against 'Illusions', *ArmenPress*, 15 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1127998.html>.

20 "Debt Estimated at 48,4% of GDP", *ArmenPress*, 31 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129239/>.

2. Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşması Süreci

Başbakan Paşinyan Altıncı Paris Barış Forumunda 10 Kasım'da yaptığı konuşmada, Ermenistan'ın Brüksel'de 14 Mayıs ve 15 Temmuz 2023 tarihlerindeki görüşmelerde mutabık kalınan üç ilke temelinde Azerbaycan ile önümüzdeki aylarda bir Barış Antlaşması imzalamayı ümit ettiğini söylemiştir. Paşinyan bu üç ilkeyi şöyle açıklamıştır:

- Ermenistan ve Azerbaycan birbirlerinin toprak bütünlüklerini 29,800 ve 86,600 km kare olarak tanırlar,
- Taraflar 1991 Alma-Ata Bildirisini, sınırların tespitinin siyasi temeli olarak şartsız kabul ederler,
- Bölgedeki ulaşım kurallarında her ülke egemenlik, yetki, karşılıklılık ve eşitlik ilkelerine saygı duyacaktır.²¹

AGİT Parlamenter Asamblesinin Erivan'da yapılan sonbahar oturumunda 18 Kasım'da konuşan Ermenistan Meclis Başkanı Simonyan, Ermenistan ile Azerbaycan arasında barışın sağlanması için "tarihi bir fırsat" bulunduğunu ifade etmiştir. Aynı ortamda AGİT Genel Sekreteri ile görüşen Paşinyan ise "barış anlaşmasının temel ilkelerinde anlaşmamıza rağmen taraflar hala farklı diplomatik dil konuşuyor" diye şikâyet etmiştir.²²

ABD Dışişleri Bakanının barış anlaşması konularını görüşmek ve hızlandırmak üzere tarafları 20 Kasım'da Vaşington'a davetini Ermenistan kabul etmiş, ancak Azerbaycan, bir dışişleri yetkilisinin ABD Kongresinde ifade ettiği Azerbaycan karşıtı görüşler nedeniyle, 17 Kasım'da daveti reddetmiş, toplantı gerçekleşmemiştir.²³ Azerbaycan Dışişleri Bakanı 21 Kasım'da, iki ülke sınırında yapılması da dahil, "karşılıklı kabul gören bir mekanda" doğrudan müzakere çağrısında bulunmuştur. Ermenistan Dışişlerinden 22 Kasım'da yapılan açıklamada, üç temel ilke çerçevesinde müzakerelere yeniden başlamaya hazır oldukları yanıtı verilmiştir. Ermenistan Dışişlerinden ayrıca,

21 "Armenia Seeks to Sign Peace Treaty with Azerbaijan in Coming Months Based on Three Brussels Principles: Pashinyan", *ArmenPress*, 10 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123921.html>.

22 "Pashinyan: Armenia, Azerbaijan Speak 'Different Diplomatic Languages'", *MassisPost*, 20 Kasım 2023, <https://massispost.com/2023/11/pashinyan-armenia-azerbaijan-speak-different-diplomatic-languages/>.

23 Seda Sevcen, Emre Gürkan Abay, "Azerbaijan Refuses to Take Part in Peace Talks with Armenia in US", *Anadolu Agency*, 17 Kasım 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-refuses-to-take-part-in-peace-talks-with-armenia-in-us/3056045>.

Azerbaycan'ın Eylül ayına gönderdiği önerilere 21 Kasım'da altıncı karşı önerilerini gönderdikleri duyurulmuştur.²⁴

Barışa giden yolda 7 Aralık'ta önemli bir adım atılmış, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı ve Ermenistan Başbakanlığı tarafından ortak bir beyanat yayınlanmıştır. Bir ilk oluşturan bu belge, "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti bölgede uzun bir süredir beklenen barışın sağlanabilmesi için tarihi bir fırsat bulunduğu görüşünü paylaşmaktadır. İki ülke ilişkileri normalleştirmek ve egemenlik ve toprak bütünlüğü ilkelerine saygı temelinde bir barış antlaşmasına ulaşmak hususunda niyetlerini teyit ederler" girişi ile başlamakta, insani değerler ve iyi niyet göstergesi olarak, karşılıklı esir ve tutuklu askeri personel değişimini öngörmektedir. Buna göre Azerbaycan 32, Ermenistan da 2 askeri personeli iade taahhüdünde bulunmaktadır. Belgede ayrıca, bir başka iyi niyet yaklaşımı olarak, Ermenistan, kendi adaylığını geri çekerek, BM İklim Değişikliği sözleşmesi Konferansının 29.uncu oturumunun (COP29) Baku'da yapılmasını, Azerbaycan da karşılık olarak Ermenistan'ın COP Bürosu Doğu Avrupa Grubu üyeliği için Ermenistan'ın adaylığını desteklemeyi kabul etmiştir.²⁵

Türkiye Dışişleri Bakanlığı da 8 Aralık'ta bu gelişmeyi destekleyen aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

"Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İdaresi ile Ermenistan Başbakanlık Ofisi tarafından yapılan ortak açıklamayla duyurulan, iki ülke arasında bazı somut güven artırıcı adımların atılması kararından memnuniyet duyuyor; ilave güven artırıcı adımlar benimsenmesi konusunda görüşmelere devam edilmesi kararını destekliyoruz.

*Güney Kafkasya'da kalıcı barış ve istikrarın tesisi için en önemli gelişmelerden birini teşkil edecek olan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki barış anlaşmasının biran önce imzalanmasını arzu ediyoruz."*²⁶

24 Siranush Ghazanchyan, "Armenia Sends 6th Proposal to the Azerbaijani Side Regarding the Peace Treaty", *Public Radio of Armenia*, 21 Kasım 2023, <https://en.armradio.am/2023/11/21/armenia-sends-6th-proposal-to-the-azerbaijani-side-regarding-the-peace-treaty/>.

25 Heydar Isayev, "Armenia, Azerbaijan Issue Landmark Joint Statement", *Eurasianet*, 8 Aralık 2023, <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-issue-landmark-joint-statement>.

26 "No: 311, 8 Aralık 2023, Azerbaycan ile Ermenistan Arasında Bazı Somut Güven Artırıcı Adımların Atılması Kararı Hk.", *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 8 Aralık 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-311_-azerbaycan-ile-ermenistan-arasinda-bazi-somut-guven-artirici-adimlarin-atilmasi-karari-hk.tr.mfa.

Dışişleri Bakanı H. Fidan 14 Aralık'ta Bakü'yü ziyaretinde, iki ülkenin attığı bu güvenlik tesis eden adımlardan duyulan memnuniyeti ifade etmiş ve "İlave adımlar atılmasını diliyoruz. Bunlar iki taraf arasında kalıcı bir anlaşmanın yolunu döşeyecektir. Aynı zamanda bu adımların üçüncü taraflara gerekli mesajları vereceğini düşünüyoruz" demiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü de 15 Aralık'ta, Dışişleri Bakanı Fidan'ın Bakü'deki beyanından övgüyle bahsetmiş, ABD Dışişleri Bakanı Blinken'in Bakan Fidan ile esasen Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konusunu muntazaman görüştüklerini ifade etmiş ve "Türkiye'nin bu çatışmanın sonuçlandırılmasında verimli bir rol oynamasını memnuniyetle karşılıyoruz. Türk Dışişleri Bakanının barış mümkündür ve biz iki tarafın bunu sağlamak için aralarında doğrudan görüşmelerini destekleyeceğiz ifadeleriyle mutabıkız" demiştir.

26 Aralık'ta St. Petersburg'da yapılan Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) toplantısına katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile Ermenistan Başbakanının el sıkışması da barış yolunda bir jest olarak yorumlanmıştır. Bu kısa görüşme iki lider arasında 19 Eylül askeri harekâtından sonra ilk yüz yüze temas olmuştur.

Ermenistan-Azerbaycan barış anlaşması konusu dönem içinde Rusya ile Batıyı karşı karşıya getiren bölge üzerinde bir güç ve nüfuz kurma mücadelesi haline gelme görüntüsü vermiştir. Aralık başında Rusya Dışişleri Bakanlığı Ermenistan'ı Batının arabuluculuğuna güvenmeme konusunda uyarılmış,²⁷ ABD Dışişleri sözcüsü 5 Ocak'ta Rusya'nın ABD girişimlerine şiddetle karşı olmakla beraber bunu baltalamadığını belirtmiştir. ABD Dışişleri Bakanının Kafkaslar özel temsilcisi taraflar arasında görüşmeleri ele almak üzere 8 Ocak'ta Ermenistan'a gitmiş, üst düzey temaslarda bulunmuş,²⁸ Azerbaycan tarafı ise "ABD'yi güvenilir bir arabulucu olarak görmediği için" ziyareti reddetmiştir. Azerbaycan tarafı bu vesileyle bir kez daha Ermenistan ile arabulucu olmaksızın, baş başa, ikili görüşme teklifinde bulunmuştur.

Karabağ'ın işgalden kurtarılması ve geri alınmasından sonra ortak sınır çiziminde bazı değişiklikler yapılması gündeme gelmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 7 Ekim 2023'te AB Konsey Başkanına telefon görüşmesinde aktardığı, 10 Ocak'ta basına yaptığı bir açıklamada daha ayrıntılarına girdiği bu değişiklikler, "halen Ermenistan işgali altında bulunan

27 "Russian Foreign Ministry: Armenia should not Trust "Western friends"", *Xalqgazeti*, 6 Aralık 2023, <https://xalqgazeti.az/en/maraqli/152130-russian-foreign-ministry-armenia-should>.

28 "Security Council Secretary, U.S. Senior Advisor for Caucasus Negotiations discuss Armenia-Azerbaijan Normalization", *ArmenPress*, 8 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1127537.html>.

8 köy” ile ilgilidir.²⁹ Kuzeyde Tovus bölgesinde 4 köy esasen Azerbaycan sınırında olup iadesi sorun yaratmayacak konumdadır. Buradaki 3 köy ise sınır ötesindedir. Keza güneyde de bu nitelikte bir köy bulunmakta, Ermenistan’ın da bu nitelikte Azerbaycan sınırları içinde bir köyü bulunmaktadır. Bu talepler Ermenistan’da endişe ve tepki ile karşılanmış, Azerbaycan’ın tek taraflı yeni taviz talepleri olarak görülmüş ve yeni bir Azerbaycan askeri hareketına zemin hazırladığı iddiası yayılmıştır. Bu ortamda Paşinyan iki öneride bulunmuştur: Birincisi, karşılıklı silah kontrol anlaşması yapılması, diğeri “eğer barış anlaşması imzalanması gecikecekse, iki ülkenin karşılıklı saldırmazlık paktı imzalaması”.³⁰ Azerbaycan bu iki öneriyi de reddetmiştir. Azerbaycan’ın kararlı tutumunu değiştirmemesi ve taleplerinin gerçekçi verilere dayanması sonucu Paşinyan 19 Mart’ta yaptığı bir konuşmada, yeni bir savaşı önlemek için Ermenistan’ın sınırlı bazı toprak tavizlerinde bulunması gerektiğini belirtmiş ve durumu yerinde görmek ve anlatmak üzere sınır bölgesi köyleri ziyaret etmiştir.³¹

Ermenistan-Azerbaycan sınır tespit komisyonu 19 Nisan’da yaptığı sekizinci toplantısında, Tovus vilayetinde 4 sınır köyünün Azerbaycan’a iadesini kararlaştırmıştır.³² Paşinyan bu kararı memnuniyetle karşılamış, “ilk defa bir sorunu müzakere masasında sonuçlandırdık” demiştir. Paşinyan bu bölgedeki Rus askeri üslerinin de kaldırılacağını söylemiştir. Ermenistan’daki Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF (Taşnaksutyun partisi) vakit geçirmeden bir açıklama yaparak açıkça tehditte bulunmuş, Paşinyan’a ve bu süreçte yer alan herkese uyarıda bulunmuştur.

Bu gelişmeyi Batı dünyasında da övgü ve memnuniyetle karşılayan açıklamalar yapılmıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü ise Ermenistan’ın savaşa tehdit edilerek taviz vermeye zorlandığı yolunda beyanda bulunmuştur. Bu konuda Türkiye Dışişleri Bakanlığınca 20 Nisan’da yapılan açıklama aşağıdadır:

“Azerbaycan-Ermenistan Sınır Delimitasyon Komisyonu’nun 19 Nisan 2024 tarihinde gerçekleştirilen toplantısında, 30 yıldır işgal altında

29 “President of the European Council Charles Michel Made a Phone Call to Ilham Aliyev”, *President of the Republic of Azerbaijan*, 7 Ekim 2023, <https://president.az/en/articles/view/61511>.

30 “Armenia PM Proposes non-Aggression Pact to Azerbaijan”, *Euractiv*, 29 Ocak 2024, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/news/armenia-pm-proposes-non-aggression-pact-to-azerbaijan/>.

31 “Pashinyan: Armenia Ready to Cede 4 Border Villages to ‘Prevent War’ With Azerbaijan”, *Civilnet*, 19 Mart 2024, <https://www.civilnet.am/en/news/768431/pashinyan-armenia-ready-to-cede-4-border-villages-to-prevent-war-with-azerbaijan/>.

32 Ruslan Rehimov, “Armenia Agrees to Return 4 Occupied Villages to Azerbaijan”, *Anadolu Agency*, 19 Nisan 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-agrees-to-return-4-occupied-villages-to-azerbaijan/3196895>.

bulunan dört köyün Azerbaycan'a iadesi ve delimitasyon çalışmalarının devamı konusunda varılan uzlaşmayı memnuniyetle karşılıyorruz.

Doğrudan görüşmeler aracılığıyla kaydedilen bu olumlu gelişme, nihai barış anlaşmasının imzalanması yolunda önemli bir adımdır.”³³

Ortak sınırın tespitinin yanı sıra, barış anlaşması müzakerelerindeki en önemli sorunlardan birisi “Zangezur koridoru” tanımı olmaya devam etmiştir. Bu konuda İran kuvvetle Ermenistan'ın yanında yer almaya, sorunun çözümünde engel oluşturmaya devam etmiştir. Rusya da konuya yakın ilgisini sürdürmüştür. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 18 Ocak'ta yaptığı açıklamada, Ermenistan'ın Moskova ateş-kes anlaşmasının 9.uncu maddesini uygulamadığını, bu maddenin Azerbaycan'dan Nahçıvan'a doğrudan kara ve demiryolu ulaşımını, kontrolün de Ermenistan değil Rusya tarafından yapılmasının öngörüldüğünü vurgulamıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Paşinyan Güvenlik Konferansına katılmak üzere gittikleri Münih'te 17 Şubat'ta Almanya Şansölyesi Scholz'un arabuluculuğunda bir araya gelerek, önce üçlü, sonra ikili olarak baş başa görüşmüşlerdir.³⁴ Görüşme sonrası resmî açıklama yapılmamış, bilinen tek somut mutabakat iki ülke dışişleri bakanlarının kısa bir süre içinde gene Almanya'da görüşmeleri kararı olmuştur. Nitekim iki ülke dışişleri bakanları 28-29 Şubat tarihlerinde Berlin'de Almanya Dışişleri Bakanının da katılımıyla, üçlü ve ikili görüşmeler yapmıştır.³⁵ Ermenistan Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, “Halledilemeyen konularda müzakerelere devam etme hususunda karşılıklı mutabakat ifade edilmiştir” denmiştir. Üçüncü tarafların bakışıyla genel izlenim, taraflar arasında Fransa'nın yitirdiği rolü Almanya'nın üstlenmesi çabası olmuştur.

Barış anlaşması görüşmeleri sürecinin dışında kalmayı istemeyen ABD ve AB, Ermeni yanlısı tutumları nedeniyle mesafeli duran Azerbaycan'ı kale almayarak, Ermenistan'ı 5 Nisan'da Brüksel'de toplantıya davet etmiştir. ABD Dışişleri bakanı, AB Komisyon Başkanı, AB Dış İlişkiler Şefi ve Paşinyan'ın

33 “No: 67, 20 Nisan 2024, Azerbaycan-Ermenistan Sınır Delimitasyon Komisyonu Tarafından Varılan Uzlaşma Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 20 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_67_-azerbaycan-ermenistan-sinir-delimitasyon-komisyonu-tarafından-varılan-uzlaşma-hk.tr.mfa.

34 “Tripartite Meeting between Nikol Pashinyan, Olaf Scholz and Ilham Aliyev Takes Place in Munich”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 17 Şubat 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/02/17/Nikol-Pashinyan-trilateral-meeting/>.

35 “Berlin Hosts Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan for Peace Talks”, *EuroNews*, 28 Şubat 2024, <https://www.euronews.com/2024/02/28/berlin-hosts-foreign-ministers-of-armenia-and-azerbaijan-for-peace-talks>.

katıldığı toplantı sadece Ermenistan'ın direncini kuvvetlendirmek amacıyla ve Azerbaycan'la ilgili konuların görüşülmeyeceği bir toplantı olarak takdim edilmesine rağmen, Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin tepkisine neden olmuştur. Türkiye Dışişleri bakanlığınca yapılan açıklama aşağıdadır:

“Azerbaycan'ın, II. Karabağ Savaşı sonrasında işgal altındaki topraklarını kurtarması ve Karabağ'da 19-20 Eylül 2023 tarihlerinde düzenlediği anti-terör operasyonu ile tüm ülke topraklarında egemenliğini yeniden tesis etmesi neticesinde, bölgede kalıcı barış ve istikrar için tarihi bir fırsat ortaya çıkmıştır.

Bu tarihi fırsatın başarıya ulaşmasına çok yakın olduğumuz böyle bir dönemde, bölge dışı aktörler başta olmak üzere, üçüncü tarafların sürece adil ve tarafsız yaklaşımları ve sürece zarar vermekten itinayla kaçınmaları daha da önem kazanmıştır.

Bu çerçevede, Ermenistan, AB ve ABD arasında 5 Nisan 2024 tarihinde gerçekleştirilmesi planlanan üçlü toplantının, bölgedeki karmaşık sorunların çözümü için temel alınması gereken tarafsızlık yaklaşımını zedeleyeceği açıklıkla ifade etmemiz sorumluluk gereğidir.

Azerbaycan'ı dışlayan bu inisiyatif, barışa hizmet etmekten ziyade Güney Kafkasya'nın bir jeopolitik çekişme alanına dönüşmesine zemin hazırlayacaktır.

Üçüncü ülkelere, süreç bağlamında atacakları adımlarda bölgenin parametrelerini dikkate almaları ve taraflara eşit mesafede yaklaşımları yönündeki çağrımızı bir kez daha yineliyoruz.

Güney Kafkasya'nın, bölgede tesis edilecek kalıcı barış ve istikrar temelinde yükselerek, hak ettiği bölgesel refaha kavuşacağına inancımız tamdır.

Türkiye bu konuda üzerine düşeni yapmaya her zaman olduğu gibi bundan sonra da devam edecek, Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalıcı barış için tarihi fırsatın değerlendirilmesini teşvik etmeyi de sürdürecektir.”³⁶

36 “No: 55, 4 Nisan 2024, Ermenistan, ABD ve AB Arasında 5 Nisan 2024 Tarihinde Brüksel’de Düzenlenecek Üçlü Toplantı HK.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 4 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_55_-ermenistan-abd-ve-ab-arasinda-5-nisan-2024-tarihinde-bruksel-de-duzenlenecek-ucclu-toplanti-hk.tr.mfa.

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov da 12 Nisan’da, ABD’yi ve diğer Batılı ülkeleri Güney Kafkaslarda istikrarı sağlamaya matuf “anlaşmaları dinamitlemeye çalışmakla” suçlamıştır.³⁷ Ermenistan muhalefeti de Paşinyan’ı Ermenistan’ı “jeopolitik çekişmelerin içine sokmakla” suçlamış, Paşinyan yanıt olarak, Ermenistan’ın zaten otuz yıldır AGİT Minsk Grubu süreci ile jeopolitik çekişmelerin içinde “şamar oğlanı” haline getirildiğini söylemiştir.

Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları Kazakistan’ın ev sahipliğinde 10-11 Mayıs tarihlerinde barış anlaşması görüşmelerinde yeni bir adım olarak Almatı’de buluşmuştur. Taraflar görüşme öncesi, olumlu, iyimser ve yapıcı bir hava içinde görünmüştür. Görüşme sonrası ortak bir basın açıklaması yayımlanmıştır. Bakanlar sınır tespitinde kaydedilen gelişmeyi ve bununla ilgili anlaşmaları memnuniyetle kaydetmiş, “Barışın tesisi ve Ermenistan ve Azerbaycan arasında devletler arası ilişkiler ikili anlaşması” taslağının maddeleri üzerinde görüşüldüğü, hala farklı görüşler bulunan açık konularda tarafların müzakereye devam etmek konusunda mutabık kaldıkları bildirilmiştir.³⁸

3. Ermenistan’ın Dış İlişkileri

Ermenistan’ın Rusya’dan uzaklaşma, güçlü bağlarını gevşetme yönünde Batı’dan aldığı destek, yeni güç odaklarıyla ilişkilerini geliştirmek ve Rusya’ya alternatifler bulma girişimleri ve bunu Azerbaycan ile uzlaşmazlığında lehine kullanma çabaları dönem içinde Ermenistan’ın dış ilişkilerini yönlendiren unsurlar olmuştur.

Rusya ile söz düellosu ve ölçülü zıtlasma dönem içinde de devam etmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 22 Kasım’da, Ermenistan’ın dış politika yönelişinde, Erivan’ın “kamufle” etme çabalarına rağmen, “radikal değişiklik” gördüklerini ifade etmiştir. Sözcü ayrıca, Ermenistan’ın Ortak Güvenlik Teşkilatı’nın (CSTO) Kasım Minsk toplantılarına katılmamasının Ermenistan halkının çıkarlarına uygun olmadığını belirtmiştir.³⁹ Aynı gün Meclis Başkanı Simonyan da daha önce Paşinyan’ın yaptığı gibi, Aralık ayında düzenlenecek CSTO Minsk toplantısına katılmayacağını duyurmuştur. Diğer taraftan,

37 “West Accused Of ‘Trying To Undermine’ Agreements On South Caucasus Stability”, *Azattyun*, 12 Nisan 2024, <https://www.azattyun.am/a/32902900.html>.

38 Elena Teslalova, “Azerbaijan, Armenia End Talks in Kazakhstan with Pledge to Continue Discussing Controversial Issues”, *Anadolu Agency*, 11 Mayıs 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-armenia-end-talks-in-kazakhstan-with-pledge-to-continue-discussing-controversial-issues/3216657>.

39 “Moscow Sees ‘Camouflaged’ Efforts by Yerevan to Change Foreign-Policy Vector”, *Azattyun*, 22 Kasım 2023, <https://www.azattyun.am/a/32695587.html>.

Simonyan Ermenistan'ın örgütten ayrılma yolunda bir karar almadığını vurgulamaya da özen göstermiştir. Paşinyan 24 Kasım'da, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü tamamıyla desteklediklerini beyan etmiştir.⁴⁰ 12 Aralık'ta Ukrayna Dışişleri Bakanlığınca yapılan bir açıklamada, Ukrayna ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının ikili ilişkileri geliştirme konusunu görüştükleri duyurulmuştur. Rusya Devlet Başkanı Putin 14 Aralık'ta, Ermenistan'ın Rusya'nın liderliğindeki askeri, siyasi ve ekonomik örgütlerden çekileceğini zannetmediğini, bu örgütlerden çıkmanın "Ermenistan'ın çıkarına olmadığını" söylemiştir.

Ermenistan 21 Aralık'ta Rus resmi yayın organı Sputnik'in yayınlarını, yönetim aleyhindeki ifadeler nedeniyle kesmiştir.⁴¹

2023 Ekim ayında Bişkek'te yapılan Avrasya Ekonomik Birliği (EAEU) ve Bağımsız Ülkeler Topluluğu (CIS), Kasım'da Minsk'te yapılan Ortak Güvenlik Örgütü (CSTO) toplantılarını boykot eden Paşinyan bu kez Putin'in davetine icabetle, St. Petersburg'da düzenlenen EAEU ve CIS zirvelerine katılmak üzere 25 Aralık'ta Rusya'ya gitmiş, bu vesileyle Putin ile ikili bir görüşme yapmıştır. Alfabetik sıra uyarınca, 2024 yılı EAEU dönem başkanlığı Ermenistan'a geçmiştir.⁴²

İlginç bir zamanlama ile, keza 25 Aralık'ta, NATO Genel Sekreterinin Güney Kafkaslar ve Orta Asya Özel Temsilcisi J. Colomina Gürcistan televizyonunda bir açıklama yaparak, Ermenistan'ın "çok açık biçimde dış politikasında bir değişiklik yapma ve Moskova ile arasına mesafe koyma" kararı aldığını söylemiştir. Özel Temsilci ayrıca, "Biz bunu destekliyoruz. Ermeniler kendi kararlarını almakta serbesttir. Görüşüme göre, Ermenistan bize yaklaşılmaya, NATO ile daha fazla işbirliği, daha fazla siyasi diyalog istemeye başlamıştır. Ortaklarımızın bölge istikrarı için iyi olduğuna inandığımız kararlarımızı cesaretlendiriyoruz" demiştir.⁴³ Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 28 Aralık'ta verdiği bir mülakatta, "Erivan son zamanlarda NATO ile ve üyeleriyle işbirliğini geliştiriyor. Bu yıl örgütle birçok etkinliğe katıldı. Ordusunu NATO

40 "Armenia Fully and Unequivocally Defends the Territorial Integrity of Georgia, Says Prime Minister", *ArmenPress*, 24 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124901.html>.

41 "Armenian Authorities Suspend Russian Radio Broadcast", *Azattyun*, 21 Aralık 2023, <https://www.azattyun.am/a/32741860.html>.

42 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to St. Petersburg", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Aralık 2023, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2023/12/25/Nikol-Pashinyan-visit-to-Saint-Petersburg/>.

43 "Armenia Has Decided Very Clearly to Make a Shift in Its Foreign Policy and Take Some Distance from Moscow, NATO Representative Says", *Alpha News*, 25 December 2023, <https://alphanews.am/en/armenia-has-decided-very-clearly-to-make-a-shift-in-its-foreign-policy-and-take-some-distance-from-moscow-nato-representative-says/>.

standartlarında modernleştiriyor. Askeri personeli birkaç NATO ülkesinde eğitim görüyor. Bu elbette bizde endişeye yol açıyor. Ümit ederim ki Erivan bu artan ilişkilerin ulusal savunma ve güvenlik alanında egemenlik kaybına yol açacağını bilincindedir” uyarısında bulunmuştur.⁴⁴ Colomina 19 Ocak’ta Erivan’da Paşinyan tarafından kabul edilmiş, Ermenistan-NATO işbirliği konusu ele alınmıştır. Eş zamanlı biçimde Erivan’da bulunan AB Güney Kafkaslar Özel Temsilcisi Klaar da Dışişlerinde temaslarda bulunmuştur.

NATO Genel Sekreteri Özel Temsilcisi Ermenistan basınında 31 Ocak’ta yayınlanan mülakatında, Ermenistan’ın Rusya’dan uzaklaşmasını ve NATO ile daha yakın bağlar kurmaya çalışmasını tekrar övmüş, “Ermenistan’ın dış politikasında ve savunma politikasında almaya başladığı kararlar cesaret vericidir” demiştir. Colomina, tarafların Ermenistan’ın NATO ile daha yakın ortaklığına olanak sağlayacak, iddialı yeni bir “bireysel uyarlanmış ortaklık programı” üzerinde çalıştıklarını ayrıntıya girmeden belirtmiştir.⁴⁵ Rusya’nın bu ifadelere tepkisini gecikmeden, Dışişleri Bakanlığı sözcüsü tarafından sert suçlamayla verilmiştir. Rus sözcü bu meyanda “NATO üyesi Türkiye’ye” de atıfta bulunmuş ve Türkiye’nin 2020 Karabağ savaşında Azerbaycan’a sonucu etkileyen askeri yardımda bulunduğuna, NATO’nun Türkiye’nin müdahil olmasını eleştirmedeğine işaret etmiştir. Colomina da Türkiye’nin Güney Kafkaslar politikası hakkında görüş belirtmiş, “Bir NATO üyesi olan Türkiye Güney Kafkas ülkeleriyle sınırı bulunan tek mütteftir, dolayısıyla bölgede yönlendirici bir aktördür. Türkiye NATO’nun Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini desteklediğini bilmektedir. Türkiye’nin bu yönde ilerleme kaydetmeye hazır olduğunu düşünüyorum. Muhtemelen önce Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde bir ilerlemeyi beklemektedirler. Böyle bir düşünceleri olabilir, ancak o yönde ilerlemeyi istemektedirler. Müttefiklerimizin iç ve dış politikalarının ayrıntılarına giremem, ancak normalleşme sürecinin gerçekleşmesi çok olumlu bir şey olacaktır” demiştir.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan AB ile Ortaklık Konseyi toplantısı için gittiği Brüksel’de, 14 Şubat’ta Colomina ile görüşmüştür. Mirzoyan görüşme hakkında sosyal medya hesabında, “Brüksel’i ziyaretim sırasında Colomina ile yararlı bir görüş alışverişinde bulundum. Bölgedeki son gelişmeleri ve durumu istikrarsızlaştırma teşebbüslerini görüştük. Ermenistan-NATO ortaklığını daha da kuvvetlendirme yolundaki gayretlerimizi anlattım. Mevcut engelleri aşma yönünde Ermenistan’ın vizyonunu yineledim” açıklamasında

44 “Foreign Minister Sergey Lavrov’s Interview with TASS News Agency, December 28, 2023”, *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 28 Aralık 2023, https://mid.ru/en/press_service/minister_speeches/1923539/.

45 “Principles agreed upon between Armenia and Azerbaijan until present should not be changed, says Javier Colomina”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2024, <https://www.armenpress.am/eng/news/1129201/>.

bulunmuştur. Ermenistan hükümeti 15 Şubat kabine toplantısında NATO ve AGİT temsilciliklerine askeri ataşe atama kararı almıştır.

NATO Genel Sekreteri 17-19 Mart tarihlerinde üç Güney Kafkas ülkesini ziyaret etmiştir.⁴⁶ Bu en üst düzey bir NATO yetkilisinin bölgeyi ilk ziyareti olmuştur. Genel sekreter son ayak olarak 19 Mart'ta Ermenistan'a gitmiştir. Paşinyan ile görüşen ve daha sonra basının sorularını birlikte yanıtlayan Genel Sekreter, "daha bağımsız" bir dış politika izlemesinden ve NATO ile bağlarını geliştirmesinden dolayı Paşinyan'ı kutlamıştır. Paşinyan, "Biz elbette NATO ile işbirliğimizi derinleştirmeye ilgi duyuyoruz ve ümit ediyorum ki, Ermenistan için özel olarak biçilecek bir ortaklık programı en kısa zamanda kabul edilecektir" demiştir. Genel Sekreter de daha yakın bir NATO-Ermenistan işbirliğinin çerçevesinin kısa zamanda hazırlanması ümidini paylaşmıştır.

Rusya NATO Genel Sekreterinin Güney Kafkasları ziyaretine tepki göstermiştir. Kremlin sözcüsü, "NATO'nun Güney Kafkaslarda varlığını kuvvetlendirme arzusu tarafımızdan iyi bilinmektedir, bu çıplak gözle bile görülebilir. NATO'nun bu girişimleri bölgedeki istikrarı ve durumun öngörülebilirliğini artırmaz. Bu temaslar bölge devletlerinin egemen haklarıdır. Biz durumu yakından gözlüyoruz" demiştir.⁴⁷

20 Aralık'ta Paşinyan ile İran Cumhurbaşkanı Reisi arasında yapılan telefon görüşmesini takiben, İran Dışişleri Bakanı 26 Aralık'ta bir çalışma ziyareti için Ermenistan'a gitmiştir. 27 Aralık'ta Mirzoyan ile ortak basın açıklamasında, İran'lı bakan yaptığı üst düzey görüşmelerde, Ermenistan-Azerbaycan barış görüşmelerinde İran'ın rolünün ne olabileceğini ele aldıklarını, bölge dışı ülkelerin müdahil olmasını İran'ın arzu etmediğini, en uygun aracılığın "3+3 Bölgesel İstişare Platformu" olacağını düşündüklerini söylemiştir. İran'lı bakan, ülkesinin komşusu Ermenistan ile tarihi, yakın bağlarını övgü ve memnuniyetle vurgulamış, İran'ın sınır kasabası Kapan'da bir konsolosluk açmaya önem verdiğini, Ermenistan'ın da İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaletinin merkezi Tebriz'de bir konsolosluk açmasına onay verdiklerini belirtmiştir. Ulaşım konusuna da değinen İran'lı bakan, özellikle kuzey-güney transit yolunu ve Paşinyan'ın açıklamış olduğu Barış Kavşakları projesini, bölgesel ulaşım kanallarının engelsiz olarak işlenmesini desteklediklerini söylemiştir. Diğer taraftan İran Azerbaycan'ın talep ettiği "Zangezur koridoruna" karşı

46 "Secretary General Starts South Caucasus Visit in Baku, Welcomes NATO's Long-Standing Partnership with Azerbaijan", *NATO*, 17 Mart 2024, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_223720.htm.

47 Elena Teslova, "Russia Calls NATO Chief's Visit to Caucasus 'Attempt to Expand Alliance's Presence in Region'", *Anadolu Agency*, 19 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/russia-calls-nato-chiefs-visit-to-caucasus-attempt-to-expand-alliances-presence-in-region/3168775>.

olmayı ısrarla sürdürmüş, Ermenistan'ı da karşı çıkmaya teşvik etmiştir. Öte yandan paralel bir güzergahın İran üzerinden gerçekleşmesine yeşil ışık yakmıştır. Azerbaycan tarafı İran güzergahına olumlu yaklaşmakla beraber, bunun Ermenistan üzerinden bir güzergahtan vaz geçildiği anlamına gelmediğini vurgulamıştır.⁴⁸

İran Ruhani lideri Hamaney'in danışmanı ve İran'ın Dış İlişkiler Stratejik Konseyi Başkanı Harrazi 29 Ocak'ta Erivan'da Paşinyan ile görüşmüştür. Görüşmede esas itibarıyla ulaşım yolları konusu ele alınmış, İran tarafı Barış Kavşakları projesine, Güney-Kuzey koridoruna desteğini yenileniş, Azerbaycan'ın "Zangezur koridorunun" ülke dışılığı talebine karşıtlığını tekrarlamıştır.⁴⁹

İran'ın Erivan Büyükelçisi 6 Şubat'ta yaptığı bir açıklamada, Ermenistan'ın bölgede güçlenmesini istediklerini ve bu amaçla "her yardımı" sağlamaya hazır olduklarını beyan etmiştir. Azerbaycan'ın talep ettiği "Zangezur koridoru" konusunda da İran'ın yerleşik söylemini, İran'ın Güney Kafkaslarda herhangi "jeopolitik değişikliğe" müsamaha göstermeyeceğini yinelemiştir.⁵⁰ 14 Şubat'ta iki ülke hükümetler arası ortak komisyonunun 18.inci toplantısı yapılmış, başta ulaştırma olmak üzere, ekonomi, enerji ve alt yapı konularında işbirliği görüşülmüştür. Toplantı sonrası İran tarafından yapılan bir açıklamada, 19 alanda ekonomik işbirliğini öngören bir anlaşma imzalandığı, ikili ticaret hacminin de 3 milyar dolara yükseltilmesinin kararlaştırıldığı ifade edilmiştir.

Batının yaptırımları altında bulunan İran ile yakın ilişkilerin Batıda bazı rahatsızlıklara yol açtığı, diğer taraftan İran'ın da Ermenistan'ın ABD ve AB ile yakınlaşmasının, bölge dışı ülkelerin bölgeye nüfuzlarına karşı çıkan İran'ın eleştirilerine neden olduğu Paşinyan'ın 19 Şubat'ta Münih'te yaptığı, "İran ile ilişkilerimiz derindir ve Ermenistan bu ilişkileri sürdürmeye kararlıdır. İran ile iyi ilişkilerimiz bazı yerlerde gerginliğe neden oluyor. Başka ülkelerle iyi ilişkilerimiz de İran'da gerginliğe neden oluyor" ifadeleriyle su üstüne çıkmıştır. Diğer taraftan, Ermenistan'ı desteklemeye öncelik veren Batının bu durumu sorun haline getirmemesi, hatta İran ile bu konuda üstü örtülü çıkar ortaklığına sahip olması, Ermenistan'ın hassas bir dengeyi korumasına olanak tanımaktadır.

48 "Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Iran and Their Joint Press Conference", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 27 Aralık 2023, https://www.mfa.am/en/press-conference/2023/12/27/armenia_iran/12446.

49 "Top Aide to Iran's Khamenei Visits Armenia", *Azatutyun*, 29 Ocak 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32796805.html>.

50 "Iran Ready to Help 'Strengthen' Armenia, Says Envoy", *Azatutyun*, 6 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32807979.html>.

Ermenistan Savunma Bakanı 6 Mart'ta Tahran'a giderek İran'lı mevkidaşı ve diğer askeri yetkililerle görüşmüştür.⁵¹ Muhatapları bir kez daha Ermeni bakanı, bölge dışı güçlerin Güney Kafkaslara barış ve istikrar getiremeyeceği hususunda uyarmıştır. Ermeni bakan ve heyetini kabul eden Cumhurbaşkanı, bölgesel ilişkilerin temel ilkesini toprak bütünlüğüne ve egemenliğe saygı ve bölgesel işlere dış müdahalenin önlenmesi olarak gördüklerini söylemiştir. Daha sonra Tahran'a giden Dışişleri Bakan yardımcısı ile 10 Mart'ta görüşen İran Dışişleri Bakanı, ilişkilerin her alanda daha genişletilmesi çağrısında bulunmuş, iki komşu arasında daha yakın işbirliğinin bölgesel barışın, istikrarın ve güvenliğin yararına olacağını ifade etmiştir. İran'ın Erivan Büyükelçisi 16 Nisan'da yaptığı açıklamada, Paşinyan'ın 5 Nisan'da Brüksel'de katıldığı üçlü toplantı hakkında yetkililerden bilgi aldığını, görüşmenin sadece Ermenistan'ın ekonomik desteğine odaklandığı, bölgenin dış güçlerin rekabet alanı haline gelmediği konusunda teminat aldığını belirtmiştir.

Dönem içinde Ermenistan-Hindistan ilişkilerinde askeri işbirliği ve güney-kuzey ulaşım koridoru konusunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Kısa bir tarihesine bakılacak olursa, iki ülke 1995 yılında imzaladıkları Dostluk ve İşbirliği Antlaşmasını 2019 yılında Kapsamlı Stratejik Ortaklık Anlaşması ile ileri bir düzeye getirmiş, Azerbaycan, Pakistan, Türkiye'nin işbirliğine mukabele eder bir nitelik kazanmıştır. Rusya'nın Ermenistan'a askeri malzeme tedarikindeki gerileme de Hindistan tarafından telafi edilmeye başlamış, 2020 yılından itibaren Hindistan'dan Ermenistan'a roket atar sistemleri, tanksavar füzeler, roketler, mühimmat, hava savunma füzeleri ve silah tespit radarları sevkiyatı başlamıştır. Bunun yanı sıra, İran ile de işbirliği içinde, İran'ın Şabahar limanından Karadeniz'e ulaşacak Uluslararası Kuzey-Güney Ulaşım Koridoru (INTSC) Ermenistan ve Gürcistan'ı da kapsayacak şekilde gündeme taşınmıştır.

Paşinyan Ermenistan'ın Fransa ve Hindistan ile askeri malzeme tedarik anlaşmalarını savunmuş, bunun ülkenin ulusal güvenliği ve savunması için elzem olduğunu belirtmiştir. Bu gelişme basında "Fransa-Ermenistan-Hindistan bir Avro-Asya Stratejik İttifakı oluşturuyor" şeklinde yorumlanmıştır.⁵²

Ermenistan'ı Gürcistan üzerinden Rusya'ya bağlayan kara yolunun dağlardan geçen bölümünün özellikle kış aylarında sık sık kapanması nedeniyle, alternatif bir yol arayışıyla, Ermenistan geçen yıl Karadeniz üzerinden, Batum-Novorissisk limanları arasında bir feribot seferi için bir şirketle yaklaşık 1.2

51 "Armenian Defense Minister Visits Iran", *Azatutyun*, 7 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32850808.html>.

52 "France-Armenia-India: Forging a Euro-Asia Strategic Alliance: The Geopolitics", *Aravot*, 17 Şubat 2024, <https://en.aravot.am/2024/02/17/342269/>.

milyon dolarlık bir anlaşma yapmıştı. Ekonomi Bakanı 10 Ocak'ta yaptığı açıklamada, bu girişimin başarısızlıkla sonuçlandığını, birkaç ay sefer yapıldığını ancak ne ihracat ne de ithalat yönünden ilgi yaratmadığını açıklamıştır.

Almanya 22 Kasım'da Ermenistan'a hibe ve kredi olarak 84.6 milyon Avro yardımında bulunma kararı almıştır. ABD de Karabağ mültecileri için USAID tarafından 4.1 milyon dolar yardım edeceğini duyurmuştur.⁵³

26 Kasım'da Ermenistan ile Suudi Arabistan arasında diplomatik ilişki kurulması protokolü imzalanmıştır. 17 Nisan'da Ermenistan Dışişleri Bakanı ilk kez Riyad'a resmi ziyarette bulunmuş ve Suudi mevkidaşıyla görüşmüştür.⁵⁴

Almanya Federal İstihbarat Servisi Başkanı Ermenistan'a giderek, 24 Kasım'da Paşinyan ile görüşmüştür.

ABD Dışişleri Bakanı 27 Kasım'da Paşinyan ile telefonla görüşmüş, egemenlik ve toprak bütünlüğü konusunda ABD'nin desteğini teyit etmiştir. Ermenistan Ulusal Güvenlik Başkanı Grigoryan 5 Aralık'ta ABD'li mevkidaşı Sullivan ile Vaşington'da görüşmüştür. 7 Aralık'ta ABD'nin Güney Kafkaslar temsilcisi Bono Ermenistan'ı ziyaret etmiş ve Dışişleri Bakanı ile görüşmüştür.⁵⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan AGİT 30. Bakanlar Konseyine katılmak üzere 29-30 Kasım'da Üsküp'e gitmiş, bu vesileyle ABD ve Rusya Dışişleri bakanları ile de birer görüşme yapmıştır.

4 Aralık'ta Fransa'nın Ermenistan'a askeri malzeme ve silah sevkiyatına başladığı açıklanmıştır. 50 zırhlı personel taşıyıcı ile başlayan sevkiyatın, üç hava savunma radar sistemi ve Mistral kısa menzilli yerden havaya füze sistemi ile devam edeceği belirtilmiştir.⁵⁶ Türkiye Cumhurbaşkanı Fransa'nın Ermenistan'a silah satışını tahrik olarak eleştirmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı da Fransa ve Hindistan'ın Ermenistan'a silah satışını şiddetle eleştirmiş, bölgede gerginliğin artmasını teşvik etmekle suçlamıştır.

53 "Germany to Provide €84,6 Million in Aid to Armenia", *ArmenPress*, 22 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124684/>.

54 "Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the Minister of Education of Saudi Arabia", *Ministry of Foreign Affairs the Republic of Armenia*, 17 Nisan 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/04/17/arm_sa/12599.

55 "Meeting of Foreign Minister of Armenia with Louis Bono", *Ministry of Foreign Affairs the Republic of Armenia*, 7 Aralık 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/12/07/Mirzoyan_Bono/12400.

56 "More French Arms Supplies to Armenia Revealed", *Azatutyun*, 4 Aralık 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32713065.html>.

5 Aralık'ta Erivan'da düzenlenen Yeni Bölge Gerçeği ve Barış Kavşakları forumunda konuşan Hindistan'ın Erivan Büyükelçisi, Ermenistan, Hindistan ve İran arasında yüzlerce yıllık geçmişi olan ilişkiler günümüzde işbirliğinin sağlam zeminini oluşturmaktadır, İran ilişkilerimizin geliştirilmesine katkıda bulunan bir köprüdür demiştir.

AB Dış İlişkiler Şefi 11 Aralık'ta, Ermenistan'ın Azerbaycan sınırında görev yapan AB misyonu mensuplarının sayısının 138'den 209'a çıkarıldığını açıklamıştır.⁵⁷ Ermenistan parlamentosu 20 Mart'ta hükümetin AB gözlem misyonu mensuplarına diplomatik dokunulmazlık tanınması önerisini onaylamıştır.

Ermenistan Savunma Bakanı 12 Aralık'ta Güney Kıbrıs Rum Yönetimine (GKRY) resmi ziyarette bulunmuştur. Ermeni bakan buradan 14 Aralık'ta resmi bir ziyaret için Yunanistan'a geçmiştir. Ermeni ve Yunan bakanlar 15 Aralık'ta bir Askeri-Teknik İşbirliği Anlaşması imzalamıştır. Daha sonra, 19 Aralık'ta Yunanistan ve GKRY savunma bakanlığı temsilcileri Erivan'da, Ermenistan-Yunanistan, Ermenistan-GKRY ikili ve Ermenistan, Yunanistan, GKRY üçlü 2024 Askeri İşbirliği protokolleri imzalamıştır.

Yunanistan Savunma Bakanı 4 Mart'ta Ermenistan'a iade-i ziyarette bulunmuştur. Ziyaret sırasında bir askeri işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Yunan bakan Ermenistan, Yunanistan, GKRY arasındaki üçlü savunma işbirliğinin başarılı olduğunu, bunun belki Fransa ve Hindistan'ın da katılımıyla dördü veya beşli formata genişletebileceğini ileri sürmüştür.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 12 Aralık'ta Brüksel'de AB Doğu Ortaklığı Dışişleri Bakanları toplantısına katılmıştır.

Paşinyan Erivan'da düzenlenen, Denize Çıkışı Bulunmayan Gelişmekte olan Ülkeler toplantısında 14 Aralık'ta, Ermenistan'ın güney-kuzey ve doğu-batı güzergahlarında barış kavşakları projesi hakkında bilgi vermiş, bu vesileyle komşu Azerbaycan ve Türkiye ile ulaşım bağlantıları sağlamaya hazır olduklarını, ancak Ermenistan'dan geçen demir ve kara yollarının Ermenistan'ın tam kontrolü altında olması gerektiğini yinelemiştir.⁵⁸

57 "AB Ermenistan Misyonundaki Görevli Sayısını 209'a Çıkaracak", *TRT Haber*, 12 Aralık 2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ab-ermenistan-misyonundaki-gorevli-sayisini-209a-cikaracak-820032.html>.

58 Siranush Ghazanchyan, "Crossroads of Peace Project to Expand Access to The Sea for Both Armenia and Azerbaijan – PM Pashinyan", *Public Radio of Armenia*, 14 Aralık 2024, <https://en.armradio.am/2023/12/14/armenias-crossroads-of-peace-project-to-expand-access-to-the-sea-for-both-armenia-and-azerbaijan-pm-pashinyan/>.

Ermenistan elektrik üretiminin % 31'ini sağlayan, Türkiye sınırına yaklaşık 15 km. mesafede bulunan Metzamor nükleer enerji santralının ömrünün 2036 yılına kadar uzatılması için Rus Rosatom şirketi ile anlaşıldığını Paşinyan 14 Aralık'ta açıklamıştır. Santralin modernizasyonunu öngören bu ihalenin tutarının 65 milyon dolar olacağı kaydedilmiştir.

Kuşkusuz, Hıristiyan dünyasından destek sağlamak üzere, Ecmiatzin Apostolik Kilisesi başkanı Katolikos Karekin II, 13 Ocak'ta İngiltere ve ABD'yi ziyaret edeceğini duyurmuştur. Antelias Katolikosu Aram I de 19-20 Ocak'ta ileri gelen şahsiyetlerle Ermenistan'a verilebilecek destek konusunu görüşmek üzere toplantı düzenlemiştir. Katolikos Karekin II 30 Ocak'ta İngiltere Kilisesinin başı Caterbury Başpiskoposu ile görüşmüştür.⁵⁹ Görüşmede, Karabağ'da Ermeni ruhani ve kültürel varlığının muhafazası da dahil, Ermenistan'ın karşı karşıya bulunduğu sorunlar ele alınmıştır. Kafkas Müslümanları Bürosunun Başkanı A. Paşazade'nin "Katolikos'un yönetimi altında Ermeni Kilisesi günümüzde bütün dünyada intikamcılığı körüklüyor. Karabağ'ı Azerbaycan toprağı olarak tanımak istemiyor. Katolikos Karekin II Bakü'ye davet edilmeyi hak etmiyor" beyanatına 10 Nisan'da yanıt veren Eçmiatzin, intikamcılık suçlamasını reddetmiş, ancak Karabağ konusundaki görüşlerinde ısrarcı olmuştur. Diğer taraftan, İran'ın İslam Kültürü ve İletişim Örgütü başkanı, 2 Mayıs'ta Eçmiatzin'i ziyaret etmiş ve Katolikos Karekin II ile görüşmüştür. Toplantıya İran'ın Erivan Büyükelçisi de katılmıştır.

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan Ocak ayı Davos Ekonomik forumuna Ermenistan'ı temsilen katılmış ve bu vesileyle ikili temaslarda bulunmuştur.

Fransa Senatosu 18 Ocak'ta 336'ya karşı 1 oyla Ermenistan'a destek ifade eden ve Azerbaycan'a yaptırım isteyen bir karar kabul etmiştir. Fransa'yı ziyaret eden Dışişleri Bakanı Mirzoyan 9 Şubat'ta Fransız mevkidaşıyla görüşmüştür. Fransız Bakan ülkesinin Ermenistan'ın egemenliği ve direnci için koşulsuz, mutlak ve devamlı desteğini ifade etmiştir. Paşinyan ve eşi 22 Şubat'ta Fransa Cumhurbaşkanı Macron ve eşi ile ikinci Dünya Savaşı kahramanı Ermeni asıllı bir mukavemet savaşçısının anma törenine ve akşam da onurlarına verilen yemeğe katılmıştır.⁶⁰ Aynı gün Fransa Başbakanı iki ülkenin özel ilişkilere sahip olduğunu ve bunu her zaman devam ettireceklerini sosyal medyada kaydetmiştir. Fransa Savunma Bakanı da bu vesileyle, yakında Ermenistan'ı ziyaret edeceğini ve bunun bir ilk teşkil ettiğini duyurmuştur. Keza 22 Şubat

59 "Armenian Church Catholicos meets with Archbishop of Canterbury in UK", *ArmenPress*, 30 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129157/>.

60 "'A Grateful France Welcomes You, Missak and Mélinée,' – Macron's Tribute At Manouchian Pantheonization", *ArmenPress*, 22 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130863/>.

tarihli Fransa basınında, Fransa'nın Ermenistan'a savunma amaçlı silah göndereceği bildirilmiştir.⁶¹

Bu ziyaret sırasında bir Fransız TV kanalında konuşan Paşinyan, Eylül ayında Azerbaycan'ın Karabağ harekâtından sonra "Rusya'nın en üst düzey temsilcilerinin" Ermeni halkını sokağa çıkmaya ve kendisini devirmeye teşvik ettiğini iddia etmiştir. Rusya'nın tepkisini 28 Şubat'ta Dışişleri Bakanlığı sözcüsü dile getirmiş, "Ermenistan Başbakanı iddialarınızın hiçbir temeli yoktur" demiş ve Paşinyan'ın sokak gösterileriyle iktidara gelişine yollama yapmıştır. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov da 4 Mart'ta Ermeni liderlerin Rusya'ya karşı giderek artan eleştirilerini "apaçık yalanlar" ve "kadir bilmez değerlendirmeler" olarak reddetmiş, Erivan'ın Rusya'dan uzaklaşmaya devam etmesi ve Batıya yanaşması halinde Rusya'nın ciddi olarak Ermenistan ile ilişkilerini "yeniden gözden geçireceği" uyarısında bulunmuştur.⁶² Bu uyarının hemen ertesinde, 5 Mart'ta Lavrov Mirzoyan'la telefon görüşmesi yapmıştır. Rus tarafı bir açıklama yapmamış, Ermenistan Dışişleri Bakanlığında yapılan çok kısa açıklamada, iki bakanın "ikili ve bölgesel hususları" görüştikleri belirtilmiştir.

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan 29 Şubat'ta Irak Kürdistan bölgesini ziyaret etmiş ve KDP başkanı M. Barzani ile görüşmüştür. Bu ziyaret ikilinin 18 Ocak'ta Davos'ta yaptıkları görüşmeyi izlemiştir. Ziyarete ilişkin olarak basında çıkan haberlerde, Ermenistan'ın 24 Şubat 2021'de Erbil'de Başkonsolosluk açtığı hatırlatılmış, Irak'ta yaklaşık 7-8 bin Ermeni yaşadığı, bunların yaklaşık 3 bininin Kürdistan bölgesinde bulunduğu, en yoğun oldukları bölgenin de 850-900 ile Zakho idari birimi olduğu kaydedilmiştir.

Başbakan Paşinyan 26 Ocak'ta Gürcistan'ı ziyaret etmiş ve Ekonomik İşbirliği Hükümetler arası Komisyon toplantısı sonrası, Gürcü mevkidaşıyla "Stratejik Ortaklık" bildirisini imzalamıştır.⁶³ Tarafların tarihi olarak nitelendirdiği bildiri ile ilgili olarak Gürcü Başbakan, "Biz zaten dost ve stratejik ortaklık. Bu durum bugün resmileştirilmiştir", Paşinyan ise, "Bu bildiri yıllarca ortak çalışmamızın sonucudur ve ortak noktalarımızı ve niyetlerimizi yansıtmaktadır" demiştir.

Ermenistan 1 Şubat tarihi itibarıyla Uluslararası Ceza Mahkemesi üyesi olmuştur.⁶⁴

61 "France to Deliver Armaments to Armenia on February 22", *ArmenPress*, 22 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130884.html>.

62 "Moscow Hits Back At Armenian Leaders", *Azattyun*, 28 Şubat 2024, <https://www.azattyun.am/a/32841177.html>.

63 "Armenian PM Nikol Pashinyan Visits Georgia Signs Strategic Partnership Declaration", *Civil.ge*, 26 Ocak 2024, <https://civil.ge/archives/579098>.

64 Elena Teslova, "Armenia officially joins International Criminal Court", *Anadolu Agency*, 1 Şubat 2024, <https://www.aa.com.tr/en/world/armenia-officially-joins-international-criminal-court/3124506>.

Paşinyan Avrasya Hükümetler arası Konsey toplantısına başkanlık etmek üzere 2 Şubat'ta Kazakistan'a gitmiş, bu vesileyle ikili üst düzey temaslarda bulunmuştur.⁶⁵ Kazakistan Cumhurbaşkanı 15 Nisan'da Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Azerbaycan ile barış görüşmelerinin ülkesinde yapılabileceğine işaret etmiştir.

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan 6 Şubat'ta Macaristan'ı ziyaret etmiştir. Bu düzeyde son ziyaret 2009 yılında yapılmıştır. Kaçaturyan ilişkilerdeki donukluğun giderileceğini ümit ettiğini vurgulamıştır.⁶⁶

AB-Ermenistan Ortaklık Konseyinin beşinci toplantısı 13 Şubat'ta Brüksel'de yapılmıştır.⁶⁷ Toplantı sonunda yapılan ortak açıklamada, tarafların ortak değerler temelinde ilişkileri daha kuvvetlendirmek ve derinleştirmek yönündeki niyetleri teyit edilmiş, bu amaçla, çok boyutlu işbirliği için daha iddialı ortak öncelikleri tesis edecek yeni bir Ortaklık Gündemi hazırlanması konusunda mutabık kaldıkları kaydedilmiştir.

Münih Güvenlik Konferansına katılan Paşinyan bu vesileyle ikili temaslarda da bulunmuştur. 16 Şubat'ta İngiltere Gizli Servisi Başkanı Moore ile görüşmüştür.⁶⁸ Bu ikilinin ikinci görüşmesi olmuştur. Daha önce Moore Temmuz 2022'de Erivan'ı ziyaret etmiş ve Paşinyan ile görüşmesinin akabinde hükümet "Ermenistan Dış İstihbarat Servisi" kurulmasını öngören bir tasarıyı parlamentoya sunmuştu. 17 Şubat'ta ABD Dışişleri Bakanı ile ikili bir görüşme yapmıştır. Paşinyan 19 Şubat'ta yaptığı konuşmada, Ermenistan'ın Ukrayna konusunda Rusya'nın müttefiki olmadığını ifade etmiştir.⁶⁹

Paşinyan 5 Mart'ta Mısır'a iki günlük bir ziyaret yapmış ve Mısır Cumhurbaşkanı ile görüşmüştür. Dışişleri Bakanı Mirzoyan da Mısırlı mevkidaşıyla bir araya gelmiştir.⁷⁰

65 "Pashinyan in Kazakhstan to Chair Eurasian Intergovernmental Council Meeting", *Hetq.am*, 2 Şubat 2024, <https://hetq.am/en/article/163945> .

66 "President Khachaturyan Considers his Visit to Hungary Historic", *ArmenPress*, 6 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129710/> .

67 Siranush Ghazanchyan, "Fifth Meeting of the EU-Armenia Partnership Council to Take Place in Brussels", *Public Radio of Armenia*, 9 Şubat 2024, <https://en.armradio.am/2024/02/09/fifth-meeting-of-the-eu-armenia-partnership-council-to-take-place-in-brussels/> .

68 "Nikol Pashinyan Meets with Richard Moore", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 16 Şubat 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/02/16/Nikol-Pashinyan-Richard-Mur/> .

69 "Armenia's PM: 'We are not Russia's ally' in war against Ukraine", *Reuters*, 12 Şubat 2024, <https://www.reuters.com/world/europe/armenias-pm-we-are-not-russias-ally-war-against-ukraine-2024-02-11/> .

70 "Nikol Pashinyan Meets with Abdel Fattah el-Sisi. Documents Signed Between Armenia and Egypt", *ArmenPress*, 5 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1131789.html> .

GKRY Dışışleri Bakanı 6-7 Mart'ta Ermenistan'a iki günlük bir ziyarette bulunmuştur. Paşinyan ile görüşmesinde, Paşinyan Yunanistan ile üçlü formatta işbirliğine de büyük önem atfettiğini söylemiştir.⁷¹

Ermenistan 6 Mart'ta Rusya'dan resmen Erivan Hava Limanı'ndaki sınır muhafaza görevlilerini çekmesini, bu görevi artık Ermeni görevlilerin yapacağını bildirmiştir.⁷² Bu gelişme Rusya ile 1992 yılında imzalanan, Rusya'nın Ermenistan sınırlarını korumasını öngören ve hava limanı korumasını da kapsayan anlaşmada ilk gediğin açılması olmuştur. Rusya bu kararı kınamış, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsü, Ermenistan hükümetinin ikili ilişkilere "tamir edilemez zarar" verecek bir risk aldığını, ülkenin güvenliğini ve ekonomik gelişmesini tehlikeye attığını söylemiştir. Rus sözcü ayrıca Fransa'nın bölgedeki askeri varlığına da karşı çıkmış, niyetini ve amacını sorgulamıştır. Ermenistan geri adım atmamış, hava limanındaki Rus sınır muhafızlarının çekilmesi için 1 Ağustos'a kadar mühlet vermiştir. Rusya Dışışleri Bakanlığı sözcüsü 3 Mayıs'ta yaptığı açıklamada, Ermenistan'ın Ortak Güvenlik Örgütünden (CSTO) çıkma söylemlerine artık bir son vermek üzere, Ermenistan isterse örgütten ayrılabilir demiştir.⁷³

Antalya Diplomasi Forumu için Antalya'da bulunan Ermenistan Dışışleri Bakanı TRT World televizyonuna 6 Mart'ta verdiği bir demeçte, Ermenistan'ın AB üyeliği için başvurmayı öngördüğünü söylemiştir. Avrupa Parlamentosu 13 Mart'ta 504 lehte, 4 aleyhte ve 32 çekimser oyla kabul ettiği, Ermenistan ile AB arasında daha yakın bağlar kurulması-Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir barış anlaşması imzalanması ihtiyacı konulu, Ermenistan yanlısı, Azerbaycan karşıtı sayılabilecek kararda Ermenistan'ı CSTO üyeliğini dondurmasından dolayı kutlamış ve AB'nin Ermenistan dış politikasının Batı yanlısı bir değişime gitmesinden yararlanması gerektiği ifade edilerek Ermenistan'a olası bir üyelik perspektifi açmıştır. Paşinyan hemen ertesi gün yaptığı açıklamada, AB parlamentosunun kararını memnuniyetle karşılamış, bunu yönetimin olası bir AB üyelik başvurusu kararı için onay olarak yorumlamıştır.⁷⁴ AB Dış İlişkiler Bürosu Sözcüsü 15 Mart'ta bir Rus

71 "Prime Minister Pashinyan Receives the Delegation Led by the Minister of Foreign Affairs of Cyprus", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 7 Mart 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/03/07/Nikol-Pashinyan-meeting-07-03/>.

72 "Armenia Officially Asks Moscow To Remove Russian Border Troops From Yerevan Airport", *Azattyun*, 6 Mart 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-russian-border-guards-remove-yerevan-airport/32850687.html>.

73 "Armenia Free To Leave Russian-Led Bloc, Says Moscow", *Azattyun*, 4 Mayıs 2024, <https://www.azattyun.am/a/32932373.html>.

74 "Shoghik Galstian, "Pashinian Buoyed by EU Parliament Resolution", *Azattyun*, 14 Mart 2024, <https://www.azattyun.am/a/32861745.html>.

gazetesine, Ermenistan'ın AB üyeliğine başvurmaya meşru hakkı olduğunu beyan etmiştir.⁷⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 25-26 Mart tarihlerinde Arjantin'i ziyaret etmiştir.⁷⁶

AB ve NATO açılımları ile birlikte Ermenistan'ın yoğun biçimde Rusya'dan ve Azerbaycan'dan tehdit altında kaldığı iddiaları sonucu, AB ve ABD Ermenistan'a güvence vermek üzere 5 Nisan'da Brüksel'de Ermenistan ile ortak bir toplantı yapmaya karar vermiş, Paşinyan'ın davet edildiği toplantıya ABD tarafından Dışişleri Bakanı Blinken, AB tarafından Komisyon Başkanı von der Leyen ile Dış İlişkiler şefi Borrell'in katılacağı açıklanmıştır.⁷⁷ Rusya ve Azerbaycan, tek yanlı biçimde Ermenistan'a destek ve güvence vermek amacını taşıdığı resmen ifade edilen bu toplantıya tepki göstermiş, Rusya bunu Batı'nın Güney Kafkasları Rusya ile "jeopolitik çatışmaya" itme girişimi olarak nitelendirmiş, Azerbaycan toplantının "Azerbaycan'a karşı" olduğunu, "bölme çizgileri yaratmayı ve Azerbaycan'ı tecrit etmeyi hedeflediğini", Ermenistan'ı Batıdan aldığı cesaretle daha da uzlaşmaz yapacağı cihetle, barış sürecini de olumsuz etkileyeceğine işaret etmiştir.⁷⁸ ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 1 Nisan'da basına şu açıklamayı yapmak ihtiyacını duymuştur; "Bu toplantının konusu barış süreci değildir. ABD, AB ve Ermenistan arasında yapılan bu toplantıda ekonomik çeşitlilik, insani yardım, mültecilere destek ve Ermenistan'ın demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi alanlarda siyasi reformları görülecektir."⁷⁹

Toplantı öncesi basına bir açıklama yapan AB Dış İlişkiler Şefi, "AB, Ermenistan için olumlu bir gündem geliştirmek amacıyla, ABD ile güçlerini birleştirerek, Ermenistan'ın egemenliği, demokrasi ve direncine güçlü bağlılığını göstermeyi hedeflemektedir."⁸⁰

75 Armen Mirzoyan, "Armenia Can Apply for EU Membership, Says European Commission Spokesperson", *Hetq.am*, 15 Mart 2024, <https://hetq.am/en/article/165004>.

76 "Foreign Minister Mirzoyan is Paying an Official Visit to Argentina on March 25-26", *ArmenPress*, 25 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1133168.html>.

77 "Pashinyan to Meet Von der Leyen and Blinken in Brussels", *ArmenPress*, 21 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1132886/>.

78 "Ermenistan-AB-ABD Toplantısına Azerbaycan, Rusya ve Türkiye'den Tepki", 6 Nisan 2024, *Artı Gerçek*, <https://artigercek.com/dunya/ermenistan-ab-abd-toplantısına-azerbaycan-rusya-ve-turkiyeden-tepki-300044h>.

79 "Peace Process Not the Focus of Upcoming Armenia-EU-U.S. Meeting - State Department Spokesperson", *ArmenPress*, 2 Nisan 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1133790.html>.

80 "Armenia: Press Remarks By High Representative/Vice-President Josep Borrell Before the Joint EU-US-Armenia High-Level Meeting in Support of Armenia's Resilience", *European Union External Action*, 5 Nisan 2024, https://www.eeas.europa.eu/eeas/armenia-press-remarks-high-representativevice-president-josep-borrell-joint-eu-us-armenia-high-level_en.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı da bu konudaki görüşlerini 4 Nisan'da yayınladığı açıklama ile duyurmuştur:⁸¹

Üçlü toplantı sonrası taraflar basına ortak açıklama yapmıştır. Blinken ve von der Leyen Ermenistan'ın "direncini" artırmak ve ekonomisini "çeşitlendirmek" üzere toplam yaklaşık 356 milyon dolar yardım kararı aldıklarını duyurmuştur. Söz verilen yardımın 270 milyon Avro'luk bölümünü AB önümüzdeki dört yıl içinde sağlayacak, ABD ise 65 milyon dolar "kalkınma yardımı" olarak verecektir. AB yardımı "Ermenistan'a direnç ve büyüme planı" olarak takdim edilmiş, daha ziyade KOBİ'lere ve temel altyapı projelerine yönlendirileceği belirtilmiştir. Paşinyan basına, "Bugünkü üst düzey diyalog Ermenistan'ın ABD ve AB ile genişleyen ortaklığını göstermektedir" demiştir. Paşinyan ayrıca toplantıda hazır bulunan ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı Başkanı S. Power ile de görüşmüştür. Power, Barış Kavşakları projesi ile de uyumlu şekilde, "bölgesel entegrasyon için ulaştırma sektörü stratejisini"de finanse etmek niyetlerini izhar etmiştir.⁸²

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov Minsk'te yapılan CIS Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) Bakanlar toplantısında yaptığı konuşmada 12 Nisan'da ABD'yi ve diğer Batılı ülkeleri Güney Kafkaslara ve orta Asya'ya "sızma" çabaları için tekrar suçlamıştır. Ermenistan Dışişleri bakanı bu toplantıya katılmamıştır.⁸³

17 Nisan'da basına sızdırılan AB kaynaklı bilgide, AB'nin Avrupa Barış Kolaylığı (EPF) fonundan Ermenistan'a "öldürücü olmayan" askeri yardımda bulunmasının kararlaştırıldığı duyurulmuştur. Karara göre bu amaçla Ermenistan'a 30 ay için 10 milyon Avro tahsis edilmiştir. Yardımın amacının, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin savunma alanında ulusal güvenliği, istikrarı ve direnci artırma kabiliyetine katkıda bulunmak olduğu ifade edilmiştir.⁸⁴

81 "No: 55, 4 Nisan 2024, Ermenistan, ABD ve AB Arasında 5 Nisan 2024 Tarihinde Brüksel'de Düzenlenecek Üçlü Toplantı Hk.", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 4 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_55_ermenistan-abd-ve-ab-arasinda-5-nisan-2024-tarihinde-bruksel-de-duzenlenecek-uclu-toplantı-hk.tr.mfa .

82 "Nikol Pashinyan, Ursula Von Der Leyen, Antony Blinken and Josep Borrell Make Statements Prior to the Armenia-EU-US High-Level Meeting", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 5 Nisan 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/04/05/Nikol-Pashinyan-Announcement/>.

83 "US Trying to Spread Tentacles Into All CIS Regions, Commonwealth States See This — Lavrov", *TASS*, 12 Nisan 2024, <https://tass.com/politics/1774387> .

84 Haghine Buniatian, "EU Set To Provide Non-Lethal Assistance To Armenia", *Azatutyun*, 17 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32909510.html> .

Paşinyan Ermenistan'ın dönem başkanı olduğu Avrasya Ekonomik İşbirliği zirvesine katılmak üzere 8 Mayıs'ta Moskova'ya gitmiştir. Daha sonra Rusya Devlet Başkanı Putin ile ikili bir görüşme yapmıştır. Paşinyan Putin'in yeniden seçildikten sonra göreve başlama törenine katılmamıştır. Bir basın mensubunun "Türkiye Cumhurbaşkanının törenine katıldınız, Putin'inkine neden katılmadınız?" sorusuna yanıt olarak, "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan davet aldım, Putin'den ise almadım." demiştir.⁸⁵

Görüşme sonrası Putin'in sözcüsü, Rusya'nın Karabağ'dan ayrılan 2000 asker de dâhil olmak üzere, belirli yerlerdeki Rus askerlerini ve sınır muhafızlarını çekeceğini, ancak İran ve Türkiye sınırındaki askerlerin kalacağını duyurmuştur.

Paşinyan 13 Mayıs'ta, Ermenistan'a angaje olduğu görüntüsü veren, Ermenistan yanlısı Azerbaycan karşıtı söylemleriyle eleştiri konusu olan NATO eski Genel Sekreteri, ve eski başbakan Rasmussen tarafından düzenlenen Kopenhag Demokrasi Zirvesine katılmak üzere Danimarka'ya gitmiştir. Bu vesileyle Danimarka Başbakanı ile de bir görüşme yapmıştır.⁸⁶

4. Türkiye ile İlişkiler

Dışişleri Bakanı Mirzoyan Üsküp'te düzenlenen AGİT 30.uncu Bakanlar Forumu toplantısında 30 Kasım'da yaptığı ve esas itibarıyla Azerbaycan'a yüklediği konuşmada, Türkiye ile ilgili bir paragrafa da yer vermiş, "Bu bakımdan, Ermenistan-Türkiye sınırının açılması hayati önemi haizdir. Bildiğiniz gibi, kara sınırını üçüncü ülke vatandaşları ile Ermeni ve Türk diplomatik pasaport hamillerine açmak üzerinde anlaşmıştık. Bakan Fidan ile 23 Ekim'de yaptığımız ikili görüşmede de bu husus teyit edilmişti. Hatta gelecek haftalar için tarihler bile konuşulmuştu. Bu ilk ama gayet somut adımı yakın gelecekte uygulayacağımızı ümit ediyorum" demiştir.⁸⁷

Ermenistan basınında çıkan, Ulaştırma Bakanı A. Uraloğlu'nun 7 Ocak'ta, "Zangezur Koridorunun" Türk ve Azerbaycan tarafındaki

85 "Pashinyan: I Attended Erdogan's Inauguration Because I Received Invitation, But I Didn't Get One From Putin", *News.am*, 7 Mayıs 2024, <https://news.am/eng/news/821924.html> .

86 "The Prime Minister Leaves for the Kingdom of Denmark on a Working Visit", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 13 Mayıs 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/05/13/Anons/> .

87 "Statement by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia Ararat Mirzoyan at the 30th OSCE Ministerial Council", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 30 Kasım 2024, https://www.mfa.am/en/speeches/2023/11/30/Mirzoyan_speech/12375 .

çalışmalarının 2028 yılında tamamlanacağını ifade ettiğine dair haber yankı uyandırmış ve konuyu yeniden gündeme taşımıştır.⁸⁸

Ermenistan Devlet Gelirleri Komitesi Başkanı 12 Ocak'ta yaptığı açıklamada, Alişan sınır kapısının karşısındaki Margara sınır kapısının önemli tadilatının tamamlandığını ve geçişe hazır olduğunu, "teknik gümrük teçhizatı, pasaport kontrolü ve sınır muhafızları ile ilgili altyapının yolcu geçişi için uygulamaya konulabileceğini belirtmiştir.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 24 Ocak'ta bir basın toplantısında, Türkiye'nin hala 2022 yılında varılan normalleşme ara adımları anlaşmasını uygulamak üzere hiçbir adım atmadığını söylemiştir. Özel temsilciler arasında varılan bu anlaşmalardan birinin, iki ülke diplomatik pasaport hamillerinin ve üçüncü ülke vatandaşlarının geçişi için sınırın açılması, diğerinin ise iki komşu ülke arasında hava nakil anlaşması olduğu, Türk hükümetinin Ocak 2023'te resmen iki yönlü havadan yük taşımacılığına izin vermesine rağmen, uygulamaya geçemediği kaydedilerek, "Ermeni tarafı hem siyaseten hem altyapı bakımından sınırın kısa zamanda açılmasına hazırdır. Tek eksik Türk tarafının kararıdır. Gördüğümüz kadarıyla, ya bu yönde somut adımlar atılmamıştır veya sonuç alınamamıştır" demiştir. Dışişleri Bakanlığınca basına verilen bilgide ayrıca iki ülke arasında yeni müzakerelerin planlanmadığı bildirilmiştir. Bu vesileyle Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kasım ayında Kazakistan'da yapılan Türk Devletleri Zirvesinde Ermenistan'ın Azerbaycan ile Nahçıvan arasında kontrolsüz bir koridor açılması talebini yinelediği hatırlatılmış ve bunun bir önkoşul olduğu belirtilmiştir.⁸⁹

Ermenistan haber ajansı ArmenPress 31 Ocak'ta Brüksel'de NATO Genel Sekreteri özel temsilcisi Colomina ile kapsamlı bir mülakat yapmış, Türkiye ile ilgili de sorular yönetmiştir. Sorular ve Colomina'nın yanıtları aşağıdadır:

"Soru: Peki, Türkiye'nin durumu nedir? Bildiğiniz gibi. Ermenistan Türkiye ile de ilişkilerini normalleştirmeye çalışmaktadır. Kanaatinize göre, Ermenistan ile ilişkilerini halletmek konusunda Türkiye'nin gerçek tutumu nedir, ilişkileri gerçekten halletmek yoluna gidecek midir yoksa müzakereler gene şekli nitelikte mi olacaktır?"

88 Hoory Minoyan, "Turkey And Azerbaijan Announce Plans to Complete "Zangezur Corridor"", *The Armenian Weekly*, 10 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/10/turkey-and-azerbaijan-announce-plans-to-complete-zangezur-corridor/>.

89 Hoory Minoyan, "Armenian Foreign Minister Expresses Concerns Over Azerbaijani Reversal in Peace Talks", *The Armenian Weekly*, 24 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/24/armenian-foreign-minister-expresses-concerns-over-azerbaijani-reversal-in-peace-talks/>.

Yanıt: Bizim için Türkiye çok önemli bir müttefikdir. Bölgede sınırları olan tek müttefikdir ve bu nedenle bölgedeki kilit aktördür. Türkiye ile her konuda çok samimi konuşuruz ve elbette bu konuyu da görüşürüz. Türkiye bizim ilişkilerin normalleşmesini desteklediğimizi bilir. Türkiye'nin bu yönde ilerleme kaydetmek istediğini düşünüyorum. Önce Ermenistan-Azerbaycan hattında bir ilerleme bekleyip beklemediklerini bilmiyorum. Bu bir düşünceleri olabilir, ancak süreçte ilerlemeyi samimi olarak istediklerini düşünüyorum. Bildiğiniz gibi müttefiklerimizin dış ve iç politikalarına giremem, ancak ne zaman olursa, bunun gerçekleşmesi çok olumlu bir gelişme olacaktır.

Soru: Toprak bütünlüğü ve egemenliğin önemli ilkeler olduğunu söylediniz. Oysa NATO üyesi Türkiye Güney Kafkaslarda Azerbaycan'ın başlattığı büyük ölçekli savaşı açıkça destekledi. Örgütün tepkisi o kadar katı ve bağlayıcı değildi. Türkiye'nin Azerbaycan'ı açıkça desteklediğini göz önünde bulundurursak, Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı yeni bir saldırısında Türkiye'nin doğrudan müdahil olmasının olasılığı hakkında ne düşünüyorsunuz? Bu kez artık "tartışmalı arazi" bahane olarak kullanılamayacağı zira uluslararası tanınmış ülke ve sınırları söz konusu olduğu cihetle.

Yanıt: Önceden bir şey söylemek çok zordur ve söylediğim gibi müttefiklerimizin dış politika kararlarına giremem. Söyleyebileceğim ise, iki ilkeye, egemenlik ve toprak bütünlüğüne son derece bağlıyız. Üç yıl önce durum değişti. Sizin de belirttiğiniz gibi, o arazi bakış açısına göre tartışmalıydı. Ayrıca, Azerbaycan'ın orada toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin tanınmasına rağmen tartışma vardı. Bugün farklı bir durum var. Peşinen bir hüküm vermeden, tepkinin farklı olacağını tahmin ederim.

Soru: Peki, Rusya ile ilişkileri de dikkate alındığında, Türkiye'nin rolü nedir?

Yanıt: Türkiye'nin çok özel bölgesel ve coğrafi durumu vardır. Bu nedenle dış politikası ki, bu konuda konuşmamam gerekir, diğer müttefiklerden çok daha karmaşıktır. Ancak savunma ve caydırma gayretlerimizle tam bir uyum içindedir. İki tehdit bulunduğu, Rusya ve terörizm, değerlendirmemize bağlıdır. Tüm etkinliklerimize herhangi diğerk bir müttefik kadar katkıda bulunmaktadır.”⁹⁰

90 “Principles Agreed Upon Between Armenia and Azerbaijan Until Present Should Not Be Changed, Says Javier Colomina”, ArmenPress, 31 Ocak 2024, <https://www.armenpress.am/eng/news/1129201/>.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi Patriği S. Maşalyan 20 Şubat'ta, Eçmiatzin'de Yüksek Ruhani Konsey toplantısına katılmak üzere Ermenistan'a gitmiştir.⁹¹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın ziyareti münasebetiyle Cumhurbaşkanı Erdoğan 20 Şubat'ta Azerbaycan'a Ermenistan ile sınırda çıkabilecek olaylarda itidal tavsiye etmiş, barış için tarihi fırsatın kaçırılmaması dileğinde bulunmuş, Azerbaycan-Ermenistan arasında kalıcı barış anlaşmasının imzalanmasının bölgede ve dünyada barış ve istikrar için yeni bir ümit kaynağı olacağını söylemiştir.⁹²

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Karabağ savaşından sonra bölgede yeni bir dönem başladığını Batıda bunu hala anlamayanların bulunduğunu, kendi çıkarları için bölge halklarının acıları pahasına Ermenistan'ı tahrik edenlerin Ermenistan'a en büyük zararı verdiklerini, gerçekleşmesi mümkün olmayan boş hayaller peşinde koştuklarını, Ermenistan'ın bunları görüp gerçekleri kabul etmesi gerektiğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan devamla, Ermenistan halkının ve yönetiminin güvenliği binlerce kilometre ötede aramak yerine, komşularıyla barış ve işbirliğinde aramalarının daha doğru olacağını, Batıdan ne kadar askeri mühimmat gelirse gelsin, kalıcı barışın sağlayacağı istikrarın yerini alamayacağını, Ermenistan'ı Azerbaycan'ın uzattığı barış elini tutmaya davet ettiğini, Türkiye'nin bu sürecin başarıya ulaşması için Azerbaycan ile işbirliği içinde gerekli adımları atmaya hazır olduğunu ifade etmiştir.

1 Mart'ta açılışı yapılan geleneksel yıllık Antalya Diplomasi Forumuna Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan beraberinde Parlamento Başkan Yardımcısı ve Özel Temsilci Rubinyan ile katılmıştır. Forum vesilesiyle Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları ayrıca görüşmüştür.⁹³ Görüşmeye her iki ülkenin normalleşme süreci özel temsilcileri de katılmıştır. Bakanlar iki ülke arasında ilişkilerin normalleşme sürecini ele almış ve ilişkilerin tam normalleşmesine yönelik karşılıklı iradelerini teyit etmişlerdir. Bakanlar bu yönde atılabilecek somut adımlar hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur.

91 “ Պոլսի Հայոց Պատրիարքը ժամանեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին. Նա կմասնակցի Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողովին”, *News.am*, 20 Şubat 2024, <https://news.am/arm/news/808376.html>.

92 “Erdoğan Urges Azerbaijan Leader To Avoid Armenia Tensions”, *Ahram Online*, 19 Şubat 2024, <https://english.ahram.org.eg/News/518016.aspx>.

93 “Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 1 Mart 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/03/01/armenia_turkey/12524.

Bakan Mirzoyan Forumda Ermenistan'ın "Barış Kavşakları" projesini tanıtmıştır.

Forumda bir panelde konuşan Rubinyan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin düzelmesi Güney Kafkaslardaki ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki ilişkileri geliştirme sürecine olumlu etki yapacağını söylemiştir. Nihai hedefin tam normalleşme olduğunu vurgulayan Türkiye özel temsilcisi S. Kılıç iki özel temsilcinin gelecek toplantısının Erivan'da yapılmasını teklif etmiştir.

Paşinyan 12 Mart'ta bir basın toplantısında, Armenpress'in Ermenistan-Azerbaycan uzlaşma sürecine Batıda Türkiye'yi de dahil etme eğilimi bulunup bulunmadığı sorusuna kapsamlı bir yanıt vermiştir. Jeopolitik aktörlerin tarafsız olmaları gerektiğini, aksi taktirde Ermenistan-Azerbaycan uzlaşma sürecinde yapıcı rol oynayamayacağını belirten Paşinyan devamla, "Türkiye'nin bölgede ve dünyadaki rolüne gelince, gerçek o ki, biz Türkiye'nin varlığını hem gözlüyor hem hissediyoruz. Ermenistan'ın Türkiye ile bir gündemi olmalı ve bunu Azerbaycan açısından değil, komşu bir ülke olarak algılamalıdır. Kabul etmeliyiz ki, Türkiye önemli bir uluslararası rol sahibidir. Türkiye yönetimi ve temsilcileri ile temas doğaldır çünkü Ermenistan ve Türkiye komşudur. İki ülke liderlerinin telefon görüşmesi ne olağan dışı ne de gariptir. Türkiye Cumhurbaşkanı ile görüşme ve diyalog, çetrefillidir ve kolay değildir ama bu görüşmeyi yapmak çok önemlidir. Toplumdaki katmanlı hassasiyetlerin ışığında Türkiye Cumhurbaşkanının göreve başlama törenine katılmam büyük gayret gerektirmiştir" ifadelerinde bulunmuştur.⁹⁴

15 Mart'ta Bakü'de yapılan Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye üçlü Dışişleri Bakanları toplantısı sonrası basın toplantısında Türkiye Dışişleri Bakanı Fidan'ın "Türkiye'nin Zangezur yolunun açılması için genel bir destek beklediği" ifadesi Ermeni basınında öne çıkartılmıştır.⁹⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 15 Mart'ta Meclis Dış İlişkiler Komitesinde, tarihi Ani köprüsünün ortak onarımı için Ermenistan ve Türkiye'nin protokol teatisinde bulunmakta olduklarını söylemiştir. Sınır geçişleri konusundaki anlaşmaya ilişkin olarak "Maalesef sınırın kısmi açılması henüz uygulamaya geçmedi ancak bu anlaşmayı yeni bakanla da teyit etme imkânı buldum" demiştir.⁹⁶

94 "Pashinyan Refers To Turkey's Possible Involvement in Armenian-Azerbaijani Settlement", *ArmenPress*, 12 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1132270.html>.

95 "Turkey Continues To Demand Armenian 'Corridor' For Azerbaijan", *Azatutyun*, 15 Mart 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32863071.html>.

96 Armenia FM: Ultimate Goal not Materialized yet in Relations with Turkey, *News.am*, 15 Mart 2024, <https://news.am/eng/news/812470.html>.

Ermeni basınında çıkan bir haberde, Nisan ayı başlarında Diaspora İşleri Komiseri Sinanyan'ın İstanbul'da yayınlanan Jamanak gazetesinin baş editörü ile görüştüğü, görüşmede güncel durum ve Ermeni toplumunun sorunlarının ele alındığı, Eylül ayında yapılması öngörülen Dünya Ermeni Zirvesi'ne katılım olanaklarının gözden geçirildiği ifade edilmiştir.⁹⁷

Paşinyan 10 Nisanda Parlamentoda kapsamlı bir konuşma yapmış, dış politikayı çeşitlendirme ilkeleri ve girişimleri meyanında Türkiye ile ilişkiler hakkında “Türkiye ile ilişkiler bakımından bekleme durumundayız. Türkiye'nin vardığımız ve resmen kaydedilmiş anlaşmaları uygulamasını bekliyoruz. Bunun içinde aramızdaki kara sınırının üçüncü ülke vatandaşları ve diplomatik pasaport hamilleri için açılması da bulunmaktadır. Ermenistan-Türkiye sınırının açılması bütün bölge için çağ açan bir olay olacaktır. Bu itibarla bu yönde gayretlerimizi sürdüreceğiz” demiştir.⁹⁸

Nisan ayında Türk-Ermeni ilişkilerinde öne çıkan konu gene sözde soykırımın 109.uncu yıldönümü anma etkinlikleri olmuştur. Bu etkinlikler bir bakıma da militan Ermenilerin ve yandaşı üçüncü tarafların Türkiye'ye yönelik tutumlarının turnusol kağıdı göstergesi olmuştur. Bu yıl dikkati çeken önemli bir gelişme, bağımsızlık ve egemenlik yolunda radikal adımlar atan Paşinyan yönetiminin bu konuda da gerçekçi ve objektif bir yaklaşıma yönelmesi olmuştur. Tarihi mitlere ve geçmişin bağnazlığına hayır diyen Paşinyan “soykırım” konusundaki iddiaların da bilimsel ve objektif incelenmesi ve araştırılması görüşlerine yeşil ışık yakmış, bu yaklaşımı özellikle diasporadaki radikal, militan grupları açmazda bırakmıştır. Bu grupların etkisi altında bulunan veya Türkiye'ye karşı bu bahaneyi kullanan bazı ülkeler ve yöneticileri de ister istemez zor durumda kalmıştır.

Paşinyan bu münasebetle yaptığı konuşmada Ermenistan halkına “geçmişin travmasının üstesinden gelme” çağrısında bulunmuş ve “kaybedilmiş vatan” yakınmalarına son verilmesini istemiştir. Paşinyan'ın soykırım söylemi yerine olayları Ermenice orijinali ile “Meds Yeghern” (büyük felaket) söylemine çevirme gayreti de dikkatten kaçmamıştır.⁹⁹ Yorumlarda Paşinyan'ın 440 sözcüklü konuşmasında 11 kez “Meds Yeghern”, 4 kez soykırım sözcüğü

97 “Meeting with Ara Gochunyan”, *Office Of The High Commissioner For Diaspora Affairs of Armenia*, 11 Nisan 2024, <http://diaspora.gov.am/en/news/1245> .

98 “Armenia Hopes for Positive Response from Azerbaijan to Peace Treaty Proposals -Pashinyan”, *ArmenPress*, 10 Nisan 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1134436/>.

99 Yavuz Aydın, “Paşinyan'ın 1915 Olaylarına İlişkin Sözleri Ermenistan'da Gündem Oldu”, *Anadolu Ajansı*, 15 Nisan 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyanin-1915-olaylarina-iliskin-sozleri-ermenistanda-gundem-oldu/3192305> .

kullandığına işaret edilmiştir. Yapılan resmi törene Apostolik Kilisenin başı Katolikos Karekin II bu yıl da davet edilmemiştir.

Paşinyan yerleşik söylemden ayrılmış, Birinci Dünya savaşında Osmanlı yönetimini suçlamak yerine, Osmanlı Ermenilerinin “yanlış vaatlerin ve jeopolitik entrikaların kurbanı” olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰ Paşinyan konuşmasında, “Bir daha asla. Bunu başkalarına değil, kendimize söylemeliyiz. Bu kendimizi suçlamak anlamında değildir. Bu kaderimizden kendimizin sorumlu olduğu ve kendi kaderimize hâkim olduğumuz yönünde bir bakış açısidir” görüşünü de dile getirmiştir. Diğer taraftan, Ermenistan Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan açıklamada bilinen eski söylemin ve çizginin sürdürüldüğü görülmüştür. Apostolik Kilise ise Katolikos Karekin II ve Antelias Katolikos’u Aram I’in radikal-militan açıklamalarıyla hiç şaşırtmamıştır.

Uluslararası alanda malum ülkeler bu yıl da dile pelesenk olan söylemi tekrarlamaktan geri durmamıştır. ABD Başkanı geçen yılki beyanının benzerini tekrarlamıştır. Keza Fransa Cumhurbaşkanı tahrik edici söylemini sürdürmüştür. Kanada Başbakanı, Belçika Dışişleri Bakanı, Yunanistan Cumhurbaşkanı, Savunma Bakanı koroya katılanlar arasında yer almıştır. Benzeri bir açıklamayı Rusya adına, Rusya’nın Erivan Büyükelçiliği yapmıştır. Şili Parlamentosu da bu yönde bir kararı kabul etmiştir.¹⁰¹

Konu hakkında Türkiye Dışişleri Bakanlığınca 24 ve 25 Nisan tarihlerinde aşağıdaki iki açıklama yapılmıştır:

No. 68: “Bazı radikal çevreleri memnun etmek amacıyla 1915 olayları hakkında yapılan tek taraflı açıklamaları reddediyoruz.

Tarihi gerçekleri çarpıtan bu açıklamalar uluslararası hukuka da aykırıdır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 1915 olaylarının meşru tartışma konusu olduğunu açık biçimde kayda geçirmiştir.

Tarihle ilgili bu ön yargılı ve tarafgir açıklamalar, iki toplum arasındaki uzlaşma çabalarına zarar vermenin yanı sıra nefret suçları işlemeye meyilli radikal grupları da cesaretlendirmektedir.

100 Mayıs Alizade, “Nikol Paşinyan ‘Soykırım’ Konusuna Yaklaşımında da Devrim Yapıyor”, *Independent Türkçe*, 19 Mayıs 2024, <https://www.indyurk.com/node/723596/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/nikol-pa%C5%9Finyan-soyk%C4%B1r%C4%B1m-konusuna-yakla%C5%9F%C4%B1mda-da-devrim-yap%C4%B1yor>.

101 “Şili Temsilciler Meclisi, 24 Nisan’ı Ermeni Soykırımı Kurbanlarının Anma Günü Olarak İlan Etti”, *Ermeni Haber Ajansı*, 25 Nisan 2024, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2024/04/25/%C5%9Eili-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1/273767>.

Tüm tarafları, Ortak Tarih Komisyonu kurulması önerimize ve Ermenistan ile başlatılan normalleşme sürecine destek vermeye çağırıyoruz.”¹⁰²

No. 71: “*Şili Temsilciler Meclisi tarafından dün (24 Nisan) kabul edilen ve 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanıyan karar yok hükmündedir.*

Parlamentoların tarihi yorumlama ve yargılama yetkisi bulunmamaktadır.

Bu karar, soykırım suçunun ancak yetkili bir mahkeme tarafından hükme bağlanabileceğini öngören 1948 BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesine de aykırıdır.”¹⁰³

Cumhurbaşkanı Erdoğan bu münasebetle yaptığı açıklamada Türkiye'nin hiçbir zaman Ermeni vatandaşlarına ayırimcılıkta bulunmadığını vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan İstanbul Ermeni Patrikhanesi Patriği S. Maşalyan'a da aşağıdaki mesajı göndermiştir:

“Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan,

Ermeni Toplumunun Kıymetli Üyeleri,

Değerli Vatandaşlarım,

Sizleri en kalbi duygularımla, saygıyla, sevgiyle selamlıyorum.

Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı olumsuz şartlarda hayatını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı Ermenileri bugün bir kez daha saygıyla anıyor, torunlarına taziyelerimi iletiyorum.

Çatışmalar, isyanlar, çete hareketleri ve tedhiş eylemleri nedeniyle vefat eden, şehit edilen Osmanlı toplumunun tüm mensuplarına da Allah'tan rahmet niyaz ediyorum.

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı topraklarında yol açtığı yıkım, hafızalarımızda derin izler bırakmıştır.

102 “No: 68, 24 Nisan 2024, Bazı Ülkelerin Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2024,

https://www.mfa.gov.tr/no_-68_-bazi-ulkelerin-yetkililerince-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfa.

103 “No: 71, 25 Nisan 2024, Şili Temsilciler Meclisinin 1915 Olaylarına İlişkin Kararı Hk.”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 25 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-71_-sili-temsalciler-meclisinin-1915-olaylarina-iliskin-karari-hk.tr.mfa.

Ecdadımızdan bize miras kalan huzur ve barış ikliminin devamı, ancak müşterek gayretlerimizle mümkün olabilir.

Ürettikleri kültürel ve beşerî eserlerle Anadolu topraklarını zenginleştiren Ermeni vatandaşlarımızın emniyeti, refahı ve mutluluğu bugün de teminat altındadır.

Tek bir Ermeni vatandaşımızın dahi ötekileştirilmesine, dışlanmasına, kendini vatanında ikinci sınıf hissetmesine müsaade etmedik, etmeyiz.

Tarihte yaşananları, radikal söylemlere, ötekileştirmeye, nefret diline geçit vermeden, aklın, vicdanın ve bilimin rehberliğinde ele almamız önemlidir.

Milli belleğimize kazınan hadiseler arasında ayırım yapmaksızın, empati kurulması, ekilen nefret tohumlarının kök salmasını da engelleyecektir.

Dünyayı çepeçevre saran şiddet ve savaş sarmalından gelecek kuşakları korumanın yolunun, ortak acılarımızdan çıkaracağımız dersler ışığında, geleceğimizi birlikte inşa etmekten geçtiğine inanıyoruz.

Bu düşüncelerle, Ermeni Toplumunu'nun kıymetli mensuplarını en kalbi duygularıyla bir kez daha selamlıyorum.”¹⁰⁴

104 “Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan’a Gönderdikleri Mesaj”, T.C. Cumhurbaşkanlığı, 24 Nisan 2024, <https://tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/152135/cumhurbaskanimiz-sayin-recep-tayyip-erdogan-in-turkiye-ermenileri-patrigi-sayin-sahak-masalyan-a-gonderdikleri-mesaj>.

KAYNAKÇA

- “AB Ermenistan Misyonundaki Görevli Sayısını 209’a Çıkaracak”, *TRT Haber*, 12 Aralık 2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ab-ermenistan-misyonundaki-gorevli-sayisini-209a-cikaracak-820032.html>.
- “Armenia Establishes Defense Attaché Positions in NATO and OSCE Missions”, *ArmenPress*, 15 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130398.html>.
- “‘A Grateful France Welcomes You, Missak and Mélinée,’ – Macron’s Tribute At Manouchian Pantheonization”, *ArmenPress*, 22 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130863/>.
- “ARF Bureau Chairman Meets with Catholicos Karekin II”, *Asbarez*, 9 Şubat 2024, <https://asbarez.com/arf-bureau-chairman-meets-with-catholicos-karekin-ii/>.
- “Armenia Develops 2023-2033 Diaspora Partnership Strategy Ahead of 2nd Global Summit”, *ArmenPress*, 29 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129041.html>.
- “Armenia Free To Leave Russian-Led Bloc, Says Moscow”, *Azattyun*, 4 Mayıs 2024, <https://www.azattyun.am/a/32932373.html> .
- “Armenia Fully and Unequivocally Defends the Territorial Integrity of Georgia, Says Prime Minister”, *ArmenPress*, 24 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124901.html>.
- “Armenia FM: Ultimate Goal not Materialized yet in Relations with Turkey”, *News.am*, 15 Mart 2024, <https://news.am/eng/news/812470.html>.
- “Armenia Has Decided Very Clearly to Make a Shift in Its Foreign Policy and Take Some Distance from Moscow, NATO Representative Says”, *Alpha News*, 25 December 2023, <https://alphanews.am/en/armenia-has-decided-very-clearly-to-make-a-shift-in-its-foreign-policy-and-take-some-distance-from-moscow-nato-representative-says/>.
- “Armenia Hopes for Positive Response from Azerbaijan to Peace Treaty Proposals -Pashinyan”, *ArmenPress*, 10 Nisan 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1134436/>.

- “Armenia Officially Asks Moscow To Remove Russian Border Troops From Yerevan Airport”, *Azatutyun*, 6 Mart 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-russian-border-guards-remove-yerevan-airport/32850687.html> .
- “Armenia PM Proposes non-Aggression Pact to Azerbaijan”, *Euractiv*, 29 Ocak 2024 <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/news/armenia-pm-proposes-non-aggression-pact-to-azerbaijan/>.
- “Armenia Seeks to Sign Peace Treaty with Azerbaijan in Coming Months Based on Three Brussels Principles: Pashinyan”, *ArmenPress*, 10 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123921.html>.
- “Armenia: Press Remarks By High Representative/Vice-President Josep Borrell Before the Joint EU-US-Armenia High-Level Meeting in Support of Armenia’s Resilience”, *European Union External Action*, 5 Nisan 2024, https://www.eeas.europa.eu/eeas/armenia-press-remarks-high-representativevice-president-josep-borrell-joint-eu-us-armenia-high-level_en.
- “Armenian Authorities Suspend Russian Radio Broadcast”, *Azatutyun*, 21 Aralık 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32741860.html>.
- “Armenian Church Catholicos meets with Archbishop of Canterbury in UK”, *ArmenPress*, 30 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129157/>.
- “Armenian Defense Minister Visits Iran”, *Azatutyun*, 7 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32850808.html>.
- “Armenian Exports to EEU hit \$3,3 Billion but Expert Warns against ‘Illusions’”, *ArmenPress*, 15 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1127998.html>.
- “Armenian Parliamentary Speaker: National Anthem, Emblem should be Replaced Sooner or Later”, *İnterFax*, 30 Ocak 2024, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/98903/>.
- “Armenian PM Nikol Pashinyan Visits Georgia Signs Strategic Partnership Declaration”, *Civil.ge*, 26 Ocak 2024, <https://civil.ge/archives/579098>.
- “Armenia’s Former Economy Minister Charged with Corruption”, *CivilNet*, 19 Şubat 2024, <https://eurasianet.org/armenias-former-economy-minister-charged-with-corruption>.

“Armenia’s PM: ‘We are not Russia’s ally’ in war against Ukraine”, *Reuters*, 12 Şubat 2024,
<https://www.reuters.com/world/europe/armenias-pm-we-are-not-russias-ally-war-against-ukraine-2024-02-11/>.

Armen Mirzoyan, “Armenia Can Apply for EU Membership, Says European Commission Spokesperson”, *Hetq.am*, 15 Mart 2024,
<https://hetq.am/en/article/165004>.

Astghik Bedevian, Ruzanna Stepanian , “State Radio Chief Censured After Criticizing Pashinian”, *Azatutyun*, 7 Şubat 2024,
<https://www.azatutyun.am/a/32809279.html>.

“Berlin Hosts Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan for Peace Talks”, *EuroNews*, 28 Şubat 2024,
<https://www.euronews.com/2024/02/28/berlin-hosts-foreign-ministers-of-armenia-and-azerbaijan-for-peace-talks>.

“Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan’a Gönderdikleri Mesaj”, *T.C. Cumhurbaşkanlığı*, 24 Nisan 2024,
<https://tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/152135/cumhurbaskanimiz-sayin-recep-tayyip-erdogan-in-turkiye-ermenileri-patrigi-sayin-sahak-masalyan-a-gonderdikleri-mesaj>.

“Debt Estimated at 48,4% of GDP”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2024,
<https://armenpress.am/eng/news/1129239/>.

“Declaration of the ARF-Dashnaksutyun Bureau”, *The Armenian Weekly*, 28 Mart 2024, <https://armenianweekly.com/2024/03/28/declaration-of-the-arf-dashnaksutyun-bureau/>.

Elena Teslova, “Armenia officially joins International Criminal Court”, *Anadolu Agency*, 1 Şubat 2024, <https://www.aa.com.tr/en/world/armenia-officially-joins-international-criminal-court/3124506>.

Elena Teslalova, “Azerbaijan, Armenia End Talks in Kazakhstan with Pledge to Continue Discussing Controversial Issues”, *Anadolu Agency*, 11 Mayıs 2024,
<https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-armenia-end-talks-in-kazakhstan-with-pledge-to-continue-discussing-controversial-issues/3216657>.

Elena Teslova, “Russia Calls NATO Chief’s Visit to Caucasus ‘Attempt to Expand Alliance’s Presence in Region’”, *Anadolu Agency*, 19 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/russia-calls-nato-chiefs-visit-to-caucasus-attempt-to-expand-alliances-presence-in-region/3168775>.

“Erdogan Urges Azerbaijan Leader To Avoid Armenia Tensions”, *Ahram Online*, 19 Şubat 2024, <https://english.ahram.org.eg/News/518016.aspx> .

“Ermenistan-AB-ABD Toplantısına Azerbaycan, Rusya ve Türkiye’den Tepki”, 6 Nisan 2024, *Artı Gerçek*, <https://artigercek.com/dunya/ermenistan-ab-abd-toplantisina-azerbaycan-rusya-ve-turkiyeden-tepki-300044h>.

“Foreign Minister Mirzoyan is Paying an Official Visit to Argentina on March 25-26”, *ArmenPress*, 25 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1133168.html> .

“Foreign Minister Sergey Lavrov’s Interview with TASS News Agency, December 28, 2023”, *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 28 Aralık 2023, https://mid.ru/en/press_service/minister_speeches/1923539/.

“France to Deliver Armaments to Armenia on February 22”, *ArmenPress*, 22 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130884.html>.

“France-Armenia-India: Forging a Euro-Asia Strategic Alliance: The Geopolitics”, *Aravot*, 17 Şubat 2024, <https://en.aravot.am/2024/02/17/342269/>.

“Germany to Provide €84,6 Million in Aid to Armenia”, *ArmenPress*, 22 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124684/>.

“Gevorg Papoyan Appointed Armenian Economy Minister”, *ArmenPress*, 5 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1131752.html>.

Heghine Buniatian, “EU Set To Provide Non-Lethal Assistance To Armenia”, *Azatutyun*, 17 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32909510.html>.

Heydar Isayev, “Armenia, Azerbaijan Issue Landmark Joint Statement”, *Eurasianet*, 8 Aralık 2023, <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-issue-landmark-joint-statement>.

Hoory Minoyan, “Armenian Foreign Minister Expresses Concerns Over Azerbaijani Reversal in Peace Talks”, *The Armenian Weekly*, 24 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/24/armenian-foreign-minister-expresses-concerns-over-azerbaijani-reversal-in-peace-talks/> .

Hoory Minoyan, “Turkey And Azerbaijan Announce Plans to Complete “Zangezur Corridor””, *The Armenian Weekly*, 10 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/10/turkey-and-azerbaijan-announce-plans-to-complete-zangezur-corridor/> .

“Iran Ready to Help ‘Strengthen’ Armenia, Says Envoy”, *Azattyun*, 6 Şubat 2024, <https://www.azattyun.am/a/32807979.html>.

“It is proposed to mark August 3 as a Memorial Day of Sinjar Yazidis Genocide Victims in 2014”, *National Assembly of the Republic of Armenia*, 16 Nisan 2024, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=20433&year=2024&month=04&day=16&lang=eng.

Karine Simonian, “Armenian Border Protesters March Toward Yerevan”, *Radio Free Europe*, 5 Mart 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-border-protest-yerevan-kirants-galstanian/32934139.html>.

Mayis Alizade, “Nikol Paşinyan “Soykırım” Konusuna Yaklaşımında da Devrim Yapıyor”, *Independent Türkçe*, 19 Mayıs 2024, <https://www.indyuturk.com/node/723596/t%C3%BCrki%C3%9C%87yeden-sesler/nikol-pa%C5%9Finyan-soyk%C4%B1r%C4%B1m-konusuna-yakla%C5%9F%C4%B1mda-da-devrim-yap%C4%B1yor> .

“Meeting of Foreign Minister of Armenia with Louis Bono”, *Ministry of Foreign Affairs the Republic of Armenia*, 7 Aralık 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/12/07/Mirzoyan_Bono/12400.

“Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the Minister of Education of Saudi Arabia”, *Ministry of Foreign Affairs the Republic of Armenia*, 17 Nisan 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/04/17/arm_sa/12599.

“Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Iran and Their Joint Press Conference”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*”, 27 Aralık 2023, https://www.mfa.am/en/press-conference/2023/12/27/armenia_iran/12446.

- “Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 1 Mart 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/03/01/armenia_turkey/12524.
- “Meeting with Ara Gochunyan”, *Office Of The High Commissioner For Diaspora Affairs of Armenia*, 11 Nisan 2024, <http://diaspora.gov.am/en/news/1245> .
- “Mkhitar Hayrapetyan Appointed Minister of High-tech Industry”, *ArmenPress*, 29 Aralık 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1127198.html>.
- “More French Arms Supplies to Armenia Revealed”, *Azatutyun*, 4 Aralık 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32713065.html>.
- “Moscow Hits Back At Armenian Leaders”, *Azatutyun*, 28 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32841177.html>.
- “Moscow Sees ‘Camouflaged’ Efforts by Yerevan to Change Foreign-Policy Vector”, *Azatutyun*, 22 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32695587.html>.
- “Nikol Pashinyan Meets with Abdel Fattah el-Sisi. Documents Signed Between Armenia and Egypt”, *ArmenPress*, 5 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1131789.html> .
- “Nikol Pashinyan Meets with Richard Moore”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 16 Şubat 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/02/16/Nikol-Pashinyan-Richard-Mur/> .
- “Nikol Pashinyan, Ursula Von Der Leyen, Antony Blinken and Josep Borrell Make Statements Prior to the Armenia-EU-US High-Level Meeting”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 5 Nisan 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/04/05/Nikol-Pashinyan-Announcement/> .
- “No: 55, 4 Nisan 2024, Ermenistan, ABD ve AB Arasında 5 Nisan 2024 Tarihinde Brüksel’de Düzenlenecek Üçlü Toplantı Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 4 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-55_-ermenistan—abd-ve-ab-arasinda-5-nisan-2024-tarihinde-bruksel-de-duzenlenecek-uclu-toplantı-hk.tr.mfa .

- “No: 67, 20 Nisan 2024, Azerbaycan-Ermenistan Sınır Delimitasyon Komisyonu Tarafından Varılan Uzlaşma Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 20 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-67_-azerbaycan-ermenistan-sinir-delimitasyon-komisyonu-tarafindan-varilan-uzlasma-hk.tr.mfa.
- “No: 68, 24 Nisan 2024, Bazı Ülkelerin Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 24 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-68_-bazi-ulkelerin-yetkililerince-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfa.
- “No: 71, 25 Nisan 2024, Şili Temsilciler Meclisinin 1915 Olaylarına İlişkin Kararı Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 25 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-71_-sili-temsilciler-meclisinin-1915-olaylarina-iliskin-karari-hk.tr.mfa.
- “No: 311, 8 Aralık 2023, Azerbaycan ile Ermenistan Arasında Bazı Somut Güven Artırıcı Adımların Atılması Kararı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 8 Aralık 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-311_-azerbaycan-ile-ermenistan-arasinda-bazi-somut-guven-artirici-adimlarin-atilmasi-karari-hk.tr.mfa.
- “Pashinian Again Criticizes Armenia’s Independence Declaration”, *Azatutyun*, 1 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32801656.html>.
- “Pashinyan Criticizes Armenia’s 1990 Declaration of Independence”, *Oragark*, 23 Ağustos 2023, <https://www.oragark.com/pashinyan-criticizes-armenias-1990-declaration-of-independence/>.
- “Pashinyan in Kazakhstan to Chair Eurasian Intergovernmental Council Meeting”, *Hetq.am*, 2 Şubat 2024, <https://hetq.am/en/article/163945>.
- “Pashinyan Refers To Turkey’s Possible Involvement in Armenian-Azerbaijani Settlement”, *ArmenPress*, 12 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1132270.html>.
- “Pashinyan to Meet Von der Leyen and Blinken in Brussels”, *ArmenPress*, 21 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1132886/>.
- “Pashinyan: Armenia Ready to Cede 4 Border Villages to ‘Prevent War’ With Azerbaijan”, *Civilnet*, 19 Mart 2024, <https://www.civilnet.am/en/news/768431/pashinyan-armenia-ready-to-cede-4-border-villages-to-prevent-war-with-azerbaijan/>.

- “Pashinyan: Armenia, Azerbaijan Speak ‘Different Diplomatic Languages’”, *MassisPost*, 20 Kasım 2023, <https://massispost.com/2023/11/pashinyan-armenia-azerbaijan-speak-different-diplomatic-languages/>.
- “Pashinyan: I Attended Erdogan’s Inauguration Because I Received Invitation, But I Didn’t Get One From Putin”, *News.am*, 7 Mayıs 2024, <https://news.am/eng/news/821924.html> .
- “Peace Process Not the Focus of Upcoming Armenia-EU-U.S. Meeting - State Department Spokesperson”, *ArmenPress*, 2 Nisan 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1133790.html> .
- “President Khachaturyan Considers his Visit to Hungary Historic”, *ArmenPress*, 6 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129710/> .
- “President of the European Council Charles Michel Made a Phone Call to Ilham Aliyev”, *President of the Republic of Azerbaijan*, 7 Ekim 2023, <https://president.az/en/articles/view/61511>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Speech at the National Assembly during the Discussion of the Implementation of the Government Action Plan (2021-26) for the year of 2023”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 10 Nisan 2024, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2024/04/10/Nikol-Pashinyan-Speech/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Working Visit to St. Petersburg”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Aralık 2023, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2023/12/25/Nikol-Pashinyan-visit-to-Saint-Petersburg/>.
- “Prime Minister Pashinyan Receives the Delegation Led by the Minister of Foreign Affairs of Cyprus”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 7 Mart 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/03/07/Nikol-Pashinyan-meeting-07-03/> .
- “Principles agreed upon between Armenia and Azerbaijan until present should not be changed, says Javier Colomina”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2024, <https://www.armenpress.am/eng/news/1129201/>.
- “Principles Agreed Upon Between Armenia and Azerbaijan Until Present Should Not Be Changed, Says Javier Colomina”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2024, <https://www.armenpress.am/eng/news/1129201/> .

Robert Zargarian, “Private Remittances To Armenia Dwindle In 2023”, *Azatutyun*, 24 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32697880.html>.

Ruslan Rehimov, “Armenia Agrees to Return 4 Occupied Villages to Azerbaijan”, *Anadolu Agency*, 19 Nisan 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-agrees-to-return-4-occupied-villages-to-azerbaijan/3196895>.

Ruzanna Stepanian, “Pashinian Ally Says Remarks on ‘Listing’ Genocide Victims His ‘Personal Approach’”, *Azatutyun*, 16 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32907554.html>.

“Russian Foreign Ministry: Armenia should not Trust “Western friends””, *Xalqqazeti*, 6 Aralık 2023, <https://xalqqazeti.az/en/maraqli/152130-russian-foreign-ministry-armenia-should>.

Seda Sevcen, Emre Gürkan Abay, “Azerbaijan Refuses to Take Part in Peace Talks with Armenia in US”, *Anadolu Agency*, 17 Kasım 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-refuses-to-take-part-in-peace-talks-with-armenia-in-us/3056045>.

Shoghik Galstian, “Armenian Church Head’s New Year Address Not Aired By State TV”, *Azatutyun*, 2 Ocak 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32756257.html>.

Shoghik Galstian, “Pashinian Buoyed by EU Parliament Resolution”, *Azatutyun*, 14 Mart 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32861745.html> .

Siranush Ghazanchyan, “Armenia Sends 6th Proposal to the Azerbaijani Side Regarding the Peace Treaty”, *Public Radio of Armenia*, 21 Kasım 2023, <https://en.armradio.am/2023/11/21/armenia-sends-6th-proposal-to-the-azerbaijani-side-regarding-the-peace-treaty/>.

Siranush Ghazanchyan, “Crossroads of Peace Project to Expand Access to The Sea for Both Armenia and Azerbaijan – PM Pashinyan”, *Public Radio of Armenia*, 14 Aralık 2024, <https://en.armradio.am/2023/12/14/armenias-crossroads-of-peace-project-to-expand-access-to-the-sea-for-both-armenia-and-azerbaijan-pm-pashinyan/>.

Siranush Ghazanchyan, “Fifth Meeting of the EU-Armenia Partnership Council to Take Place in Brussels”, *Public Radio of Armenia*, 9 Şubat 2024,

<https://en.armradio.am/2024/02/09/fifth-meeting-of-the-eu-armenia-partnership-council-to-take-place-in-brussels/> .

“Secretary General Starts South Caucasus Visit in Baku, Welcomes NATO’s Long-Standing Partnership with Azerbaijan”, *NATO*, 17 Mart 2024, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_223720.htm.

“Security Council Secretary, U.S. Senior Advisor for Caucasus Negotiations discuss Armenia- Azerbaijan Normalization”, *ArmenPress*, 8 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1127537.html>.

“Statement by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia Ararat Mirzoyan at the 30th OSCE Ministerial Council”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 30 Kasım 2024, https://www.mfa.am/en/speeches/2023/11/30/Mirzoyan_speech/12375 .

“Şili Temsilciler Meclisi, 24 Nisan’ı Ermeni Soykırımını Kurbanlarının Anma Günü Olarak İlan Etti”, *Ermeni Haber Ajansı*, 25 Nisan 2024, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2024/04/25/%C5%9Eili-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1/273767> .

“The Prime Minister Leaves for the Kingdom of Denmark on a Working Visit”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 13 Mayıs 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/05/13/Anons/> .

“Top Aide to Iran’s Khamenei Visits Armenia”, *Azatutyun*, 29 Ocak 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32796805.html>.

“Tripartite Meeting between Nikol Pashinyan, Olaf Scholz and Ilham Aliyev Takes Place in Munich”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 17 Şubat 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/02/17/Nikol-Pashinyan-trilateral-meeting/>.

“Turkey Continues To Demand Armenian ‘Corridor’ For Azerbaijan”, *Azatutyun*, 15 Mart 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32863071.html> .

“US Trying to Spread Tentacles Into All CIS Regions, Commonwealth States See This — Lavrov”, *TASS*, 12 Nisan 2024, <https://tass.com/politics/1774387> .

Yavuz Aydın, “Paşinyan’ın 1915 Olaylarına İlişkin Sözleri Ermenistan’da Gündem Oldu”, *Anadolu Ajansı*, 15 Nisan 2024,

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyanin-1915-olaylarina-iliskin-sozleri-ermenistanda-gundem-oldu/3192305> .

“We Must Have a Constitution that Makes the Republic of Armenia More Competitive and Viable in the New Geopolitical Conditions. Prime Minister”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 Ocak 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/01/19/Nikol-Pashinyan-Report-Ministry-of-Justice/>.

“West Accused Of ‘Trying To Undermine’ Agreements On South Caucasus Stability”, *Azatutyun*, 12 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32902900.html>.

“Պոլսի Հայոց Պատրիարքը ժամանեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին. Նա կմասնակցի Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողովին”, *News.am*, 20 Տօբատ 2024, <https://news.am/arm/news/808376.html>.